ṣaṭ-sandarbha-nāmaka-

śrī-bhāgavata-sandarbhe tṛtīyaḥ

paramātma-sandarbhaḥ

tau santoṣayatā santau śrīla-rūpa-sanātanau |
dākṣiṇātyena bhaṭṭena pnuar etad vivicyate ||i||
tasyādyaṁ granthanālekhaṁ krāntam utkrānta-khaṇḍitam |
paryālocyātha paryāyaṁ kṛtvā likhati jīvakaḥ ||ii||

[1]

atha paramātmā vivriyate | atra taṁ jagad-gata-jīva-nirūpaṇa-pūrvakaṁ nirūpayati dvābhyām –

kṣetrajña etā manaso vibhūtīr
jīvasya māyā-racitasya nityāḥ |
āvirhitāḥ kvāpi tirohitāś ca
śuddho vicaṣṭe hy aviśuddha-kartuḥ || [BhP 5.11.12]

kṣetrajña ātmā puruṣaḥ purāṇaḥ
sākṣāt svayaṁ jyotir ajaḥ pareśaḥ |
nārāyaṇo bhagavān vāsudevaḥ
sva-māyayātmany avadhīyamānaḥ || [BhP 5.11.13]

yaḥ śuddho'pi māyātaḥ paro'pi māyā-racitasya vakṣyamāṇasya sarva-kṣetrasya māyayā kalpitasya manaso'ntaḥ-karaṇasyaitāḥ vibhūtīr vṛttīr vicaṣṭe viśeṣeṇa paśyati, paśyaṁs tatrāviṣṭo bhavati, sa khalv asau jīva-nāmā sva-śarīra-dvaya-lakṣaṇa-kṣetrasya jñātṛtvāt kṣetrajña ucyate ity arthaḥ |

tad uktam –

yayā sammohito jīva
ātmānaṁ triguṇātmakam
paro'pi manute'narthaṁ
tat-kṛtaṁ cābhipadyate || [BhP 1.7.5] iti |

tasya manasaḥ kīdṛśatayā māyā-racitasya tatrāha – jīvadhya jīvopādhitayā jīva-tādātmyena racitasya | tataś ca tat tayopacaryamāṇasyety arthaḥ | tataś ca kīdṛśasya, aviśuddhaṁ bhagavad-bahirmukhaṁ karma karotīti tādṛśasya | kīdṛśīr vibhūtīr nityā anādita evānugatāḥ |

atra sa kadā kīdṛśīr ity apekṣāyām āha – jāgrat svapnayor āvirbhūtāḥ suṣuptau tirohitāś ceti | yas tu purāṇo jagat-kāraṇa-bhūtaḥ puruṣaḥ ādyo'vatāraḥ puruṣaḥ parasyety ādi [BhP 2.6.41] dvitīyādau prasiddhaḥ | sākṣād eva svayaṁ jyotiḥ svaprakāśo tanu jīvavad anyāpekṣayā | ajo janmādi-śūnyaḥ | pareṣām brahmādīnām api īśaḥ | nāraṁ jīva-samūhaḥ svaniyamyatvenāyanaṁ yasya saḥ | bhagavān aiśvaryādy-aṁśatvāt | vāsudevaḥ sarva-bhūtānām āśrayaḥ | sva-māyayā sva-svarūpa-śaktyā ātmani sva-svarūpe avadhīyamānaḥ avasthāpya-mānaḥ | karma-kartṛ-prayogaḥ | māyāyām mayike'py antaryāmitayā praviṣṭo'pi

svarūpa-śaktyā svarūpasya eva na tu tat-saṁsakta ity arthaḥ | vāsudevatvena sarva-kṣetra-jñātṛtvāt so'paraḥ | māyā-mohitāt jīvād anyaḥ māyā-rahitaḥ śuddhaḥ | kṣetrajñaḥ ātmā paramātmeti |

tad evam api mukhyaṁ kṣetrajñatvaṁ paramātmany eva | tad uktam –

sarvaṁ pumān veda guṇāṁś ca taj-jño
na veda sarvajñam anantam īḍe iti [BhP 6.4.25] |

śrī-gītopaniṣatsu –

idaṁ śarīraṁ kaunteya kṣetram ity abhidhīyate |
etad yo vetti taṁ prāhuḥ kṣetrajña iti tadvidaḥ || [Gītā 13.1]
kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhi sarvakṣetreṣu bhārata |
kṣetrakṣetrajñayor jñānaṁ yat taj jñānaṁ mataṁ mama || [Gītā 13.1]

atra khalu kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhīti sarveṣv api kṣetreṣu māṁ ca kṣetrajñaṁ viddhi, na tu jīvam iva svakṣetra eva ity evārthaṁ vahati | na ca jīveśayoḥ samānādhikaraṇyena nirviśeṣa-cid-vastv eva jñeyatayā nirdiśati | sarva-kṣetreṣv ity asya viayarthyāpatteḥ | jñeyaṁ yat tat pravakṣyāmīty ādau sarvataḥ pāṇi-pādaṁ tad sarvato'kṣi-śiro-mukham ity [Gītā 13.13] ādinā saviśeṣasyaiva nirdekṣyamāṇatvāt | amānitvam ity ādinā jñānasya ca tathaupadekṣyamāṇatvāt |

kiṁ ca kṣetrajñaṁ cāpīty atra ttvam asītivat sāmānādhikaraṇyena tan-nirviśeṣa-jñāne vivakṣite kṣetrajñeśvarayor jñānam ity evanānūdyeta na tu kṣetra-kṣetrajñayot jñānam iti | kintu kṣetra-kṣetrajñayor ity asyāyam arthaḥ | dvivdihayor api kṣetra-kṣetrajñayor jñānaṁ tan mamaiva jñānaṁ matam |

anyārthas tu parāmarśa iti nyāyena yaj-jñānaikatāt-paryakam ity arthaḥ | jñeyasyaikatvenaiva nirdiṣṭatvāt yogyatvāc ca | na ca nirīśvara-sāṅkhyavat kṣetra-kṣetrajña-mātra-vibhāgād atra jñānaṁ mataṁ mamety aneneśvarasyāvekṣitatvāt | na ca vivarta-vādavad īśvarasyāpi bhrama-mātra-pratīta-puruṣatvam | tad-vacana-lakṣaṇa-saveda-gītādi-śāstrāṇām aprāmāṇyād bauddha-vādāpatteḥ | tasyāṁ ca satyāṁ bauddhānām iva vivarta-vādināṁ tad-vyākhyānāyukteḥ | na ca tasya satya-puruṣatve'pi nirviśeṣa-jñānam eva mokṣa-sādhanam iti tadīya-śāstrāntarataḥ samāhāryam |

evaṁ satata-yuktā ye [12.1] ity ādi pūrvādhyāye nirviśeṣa-jñānasya heyatvena vivakṣitatvāt | tatraiva ca ye tu sarvāṇi karmāṇi ity [12.6] ādinānanya-bhaktān uddiśya teṣām ahaṁ samuddhartā mṛtyu-saṁsāra-sāgarād ity [12.7] anena taj jñānāpekṣāpi nādṛteti | tad uktam ekādaśe svayaṁ bhagavatā – yat karmabhir yat tapasety ādi [BhP 11.20.32] | mokṣa-dharme ca –

ya vai sādhana-sampattiḥ puruṣārtha-catuṣṭaye |
tayā vinā tad āpnoti naro nārāyaṇāśrayaḥ || iti |

atra tu pūrvādhyāya-viślāghitaṁ tad evāvṛthā kartuṁ saviśeṣatayā nirdiśya

iti kṣetraṁ tathā jñānaṁ jñeyaṁ coktaṁ samāsataḥ
mad-bhakta etad vijñāya mad-bhāvāyopapadyate || [Gītā 13.18]

ity antena bhakti-saṁvalitatayā sukarārtha-prāyaṁ kṛtam | ataevātra vyaṣṭi-kṣetrajña eva bhaktatvena nirdiṣṭaḥ samaṣṭi-kṣetrajñas tu jñeyatveneti kṣetra-jñānābhyāṁ saha jñeyasya

pāṭhād anusmārya tad-anantaraṁ ca tasya tasya ca jīvatvam īśvaratvaṁ ca kṣaraṁ neti darśitam | yataḥ –

purușaḥ prakṛtistho hi bhuṅkte prakṛti-jān guṇān |
kāraṇaṁ guṇa-saṅgo'sya sad-asad-yoni-janmasu || [Gītā 13.21]

iti jīvasya prakṛtisthatvaṁ nirdiśya svatas tasyāprākṛtatva-darśanayā sphuṭam evākṣaratvaṁ jñāpitam |

upadraṣṭānumantā ca bhartā bhoktā maheśvaraḥ
paramātmeti cāpy ukto dehe 'smin puruṣaḥ paraḥ || [Gītā 13.22]

iti jīvāt paratvena nirdiṣṭasya paramātmākhya-puruṣasya tu kaimutyenaiva tad darśitam |

dvāv imau puruṣau loke kṣaraś cākṣara eva ca
kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni kūṭastho 'kṣara ucyate || [Gītā 15.16]
uttamaḥ puruṣas tv anyaḥ paramātmety udāhṛtaḥ
yo lokatrayam āviśya bibharty avyaya īśvaraḥ || [Gītā 15.17]

ity atra jīvasyāpy akṣaratvaṁ kaṇṭhoktam eva | tatropadraṣṭā parama-sākṣī, anumantā tat-tat-karmānurūpaḥ pravartakaḥ | bhartā poṣakaḥ | bhoktā pālayitā | maheśvaraḥ sarvādhikartā | paramātmā sarvāntaryāmīti vyākhyeyam |

uttarapadyayos tu | kūṭastha eka-rūpatayā tu yaḥ kāla-vyāpī sa kūṭastha ity amarakoṣād avagatārthaḥ | asau śuddha-jīva eva uttamaḥ puruṣas tv anya ity uttarāt | tad evam atrāpi kṣetra-kṣetrajña-sarva-kṣetrajñā uktāḥ | atra cottarayor anya ity anena bhinnayor eva sator akṣarayorna tat-tad-rūpatā-parityāgaḥ sambhaved iti na kadācid api nirviśeṣa-rūpenāvasthitir iti darśitam | tasmān *mad-bhāvāyopapadyate* iti yad uktaṁ tad api tat-sārṣṭi-prāpti-tātparyakam[1] | tad evaṁ dvayor akṣaratve sāmye'pi jīvasya hī na-śaktitvāt prakṛty-āviṣṭasya tan-nivṛtty-artham īśvara eva bhajanīyatvena jñeya iti bhāvaḥ |

tasmād *idaṁ śarīram* ity ādikaṁ punar itthaṁ vivecanīyam | idaṁ sva-svāparokṣam ity arthaḥ | śarīra-kṣetrayor ekaikatvena grahaṇam atra vyakti-paryavasānena jāti-puraskāreṇaiveti gamyate | sarva-kṣetreṣv iti bahu-vacanenānuvādāt | etad yo vetti ity atra deho 'savo 'kṣā-manava ity ādau sarvaṁ pumān veda-guṇāṁś ca taj-jñaḥ [BhP 6.4.25] ity-ukta-diśā kṣetrajña etā manaso vibhūtīr ity-ukta-diśā ca jānātīty arthaḥ |

kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhīti | tad uktam -- viṣṭabhyāham idaṁ kṛtsnam ekāṁśena sthito jagat [Gītā 10.42] | yatra gaty-antaraṁ nāsti tatraiva lakṣaṇā-maya-kaṣṭam āśrīyeta | tathāpi tena sāmānādhikaraṇyaṁ yadi vivakṣitaṁ syāt tarhi kṣetrajñaṁ cāpi māṁ viddhīty etāvad eva taṁ ca māṁ viddhīty etāvad eva vā procyeta, na tu sarva-ksreṣu bhāratety adhikam api | kintu kṣetrajña etā manaso vbhūtīr ity ādivat kṣetrajña-dvayam api vaktavyam eva syāt |

tathā ca brahma-sūtraṁ guhāṁ praviṣṭāvātmānau hi tad-darśanād iti [Vs 1.2.11] tad-vaidhyam eva copasaṁhṛtam | puruṣaḥ prakṛtistho hīty ādinā | tasmād upakramārthasyopasaṁhārādhīnatvād eṣa evārthaḥ samañjasaḥ | yathoktaṁ brahma-sūtra-kṛdbhiḥ – asad vyapadeśān neti cen na dharmāntareṇa vākya-śeṣād iti [Vs 2.1.17] |

atha kṣetra-kṣetrajñayor jñānam ity atra yat kṣetre jñānendriya-gataṁ cetanā-gataṁ ca jñānaṁ darśayiṣyate yac ca pūrva-kṣetra-jñe nija-nija-kṣetra-jñānaṁ darśitaṁ tat tat maj-jñānāṁśasya kṣetreṣu cchāyā-rūpatvāt kṣetra-jñeṣu yat kiñcid aṁśāṁśatayā praveśān

[1] The Yadavpur edition makes reference to Sridhar's commentary to 3.29.13.

mamaiva jñānaṁ matam iti | tasmāt sādhūktaṁ mukhyaṁ kṣetrajñatvaṁ paramātmany eveti |

atra śrī-bhagavataḥ paramātma-rūpeṇāvirbhāvo'pi | ajani ca yan mayaṁ tad-avimucya-niyantṛ bhaved ity-ukta-diśā [BhP 10.87.30] śakti-viśeṣāliṅgitvād yasmād evāṁśāj jīvānām āvirbhāvas tenaiveti jñeyam | tad uktaṁ tatraiva viṣṭabhyāham ity ādi | śrī-viṣṇu-purāṇe ca –

yasyāyutāṁśāṁśe viśva-śaktir iyaṁ sthitā |
para-brahma-svarūpasya praṇamāma tam avyayam || iti [ViP 1.9.53]

pūrṇa-śuddha-śaktis tu kalā-kāṣṭhā-nimeṣād ity anena darśitā | tathā śrī-nārada-pañcarātre --

nārada uvāca –
śuddha-sargam ahaṁ deva jñātum icchāmi tattvataḥ |
sarga-dvayasya caivasya yaḥ paratvena vartate ||

tatraitat pūrvoktaḥ prādhānikaḥ śāktaś cety etat sargadvayasyeti jñeyam |

śrī-bhagavān uvāca –
yaḥ sarva-vyāpako devaḥ para-brahma ca śāśvatam |
cit-sāmānyaṁ jagaty asmin paramānanda-lakṣaṇam ||
vāsudevād abhinnas tu bahn-arkendu-śata-prabham |
vāsudevo'pi bhagavāṁs tad-dharmā parameśvaraḥ ||
svāṁ dīptiṁ kṣobhayaty eva tejasā tena vai yutam |
prakāśa-rūpo bhagavān acyutaṁ cāsakṛd dvija ||
so'cyuto'cyuta-tejāś ca svarūpaṁ vitanoti vai |
āśritya vāsudevaṁ ca svastho megho jalaṁ yathā ||
kṣobhayitvā svam ātmānaṁ satya-bhāsvara-vigraham |
utpādayāmāsa tadā samudrormi-jalaṁ yathā ||
sa cinmayaḥ prakāśātmā utpādyātmānam ātmanā |
puruṣākhyam anantaṁ ca prakāśa-prasaraṁ mahat ||
sa ca vai sarva-jīvānām āśrayaḥ parameśvaraḥ |
antaryāmī ca teṣāṁ vai tārakāṇām ivāmbaram ||
sendhanaḥ pāvako yadvat sphuliṅga-nicayaṁ dvija |
anicchātaḥ prerayati tadvad eva paraḥ prabhuḥ ||
prāg-vāsanā-nibandhānāṁ bandhānāṁ ca vimuktaye |
tasmād viddhi tad-aṁśāṁśas tān sarvāṁśatvam ajam prabhum || iti |

ataeva yat tu brahmādau śrī-pradyumnasya manvādau śrī-viṣṇoḥ, rudrādau śrī-saṅkarṣaṇasyāntaryāmitvaṁ śrūyate tan nānāṁśam ādāyāvatīrṇasya tasyaiva tat-tad-aṁśena tat-tad-antaryāmitvam iti mantavyam | ataeva rudrasya saṅkarṣaṇa-prakṛtitvaṁ puruṣa-prakṛtitvaṁ cety ubhayam apy āmnātaṁ prakṛtim ātmanaḥ saṅkarṣaṇa-saṁjñām bhava upadhāvatīty ādau [BhP 5.17.16] ādāv abhūc chata-dhṛtir ity ādau ca [BhP 11.4.5] | eṣa eva--

bhūtātmā cendriyātmā ca pradhānātmā tathā bhavān |
ātmā ca paramātmā ca tvam ekaḥ pañcadhā sthitaḥ ||

ity [ViP 5.18.50] ādau vivṛtam | tasmāt sarvāntaryāmī puruṣa eva brahmeti paramātmetīty ādau paramātmatvena nirdiṣṭa iti sthitam | vyākhyātaṁ ca svāmibhiḥ | namas tubhyaṁ bhagavate brahmaṇe paramātmana [BhP 10.28.6] ity atra varuṇa-stutau | paramātmane

sarva-jīva-niyantre iti | asya paramātmano māyopādhitayā puruṣatvaṁ tūpacaritam eva | tad uktaṁ vaiṣṇave eva –

nānto'sti yasya na ca yasya samudbhavo'sti
vṛddhir na yasya pariṇāma-vivarjitasya |
nāpekṣayaṁ ca samupaitya vikalpa-svastu
yas taṁ nato'smi puruṣottamam ādyam īḍyam || [ViP 6.8.60]

tasyaiva yo'nuguṇa-bhug bahudhaika eva
śuddho'py aśuddha iva mūrti-vibhāga-bhedaiḥ |
jñānānvitaḥ sakala-sattva-vibhūti-kartā
tasmai nato'smi puruṣāya sadāvyayāya || [ViP 6.8.61] iti |

tasyaivānupūrvoktāt parameśvarāt samanantaram | bahudhā brahmādi-rūpeṇa | aśuddha iva sṛṣṭy-ādiṣv āsakta iva | mūrti-vibhāgānāṁ dakṣādi-manv-ādi-rūpāṇāṁ bhedaiḥ | arva-sattvānāṁ vibhūtī kartā vistārakṛt iti svāmī |

tatra guṇa-bhug iti ṣāḍ-guṇyānanda-bhoktety arthaḥ |

yat tat sūkṣmam avijñānam avyaktam acalaṁ dhruvam |
indriyair indriyārthaiś ca sarva-bhūtaiś ca varjitam ||
sa hy antarātmā bhūtānāṁ kṣetrajñaś ceti kathyate |
triguṇa-vyatirikto vai puruṣaś ceti kalpitaḥ || [MBh 12.321.28-29]

iti mokṣadharme'pi nārāyaṇīyopākhyāne | śrutayo'py enaṁ śuddhatvenaiva varṇayanti

eko devo sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ
sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā |
karmādhyakṣaḥ sarva-bhūtādhivāsaḥ
sākṣī cetāḥ kevalo nirguṇaś ca || [ŚvetU 6.11] |

ajām ekāṁ lohita-śukla-kṛṣṇāṁ
bahvīḥ prajāḥ sṛjamānā sarūpāḥ |
ajo hy eko jūṣamāṇo'nuśete jahāty
enāṁ bhukta-bhogām ajo'nyaḥ || ity ādyāḥ [ŚvetU 4.5]

tasmāt sādhu vyākhyātaṁ kṣetrajña etā ity ādi-padya-dvayam ||

|| 5.11 || śrī-brāhmaṇo rahūgaṇam || 1 ||

[2]

atha tasyāvirbhāve yogyatā-prāgvad bhaktir eva jñeyā | āvirbhāvas tu tridhā yathā nāradīye tantre[2] –

viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi puruṣākhyāny atho viduḥ |
ekaṁ tu mahataḥ sraṣṭṛ dvitīyaṁ tantu-saṁsthitam |
tṛtīyaṁ sarva-bhūtasthaṁ tāni jñātvā vimucyate ||

2 In Laghu-bhāgavatāmṛta 1.2.9, this is given as " *Sātvata-tantra*.

atra prathamo yathāgneḥ kṣudrā visphuliṅgā vyuccaranti sa aikṣatetyādyukteḥ | mahā-samaṣṭi-jīva-prakṛtyor ekatāpannayor draṣṭety eka eva | ayam eva saṅkarṣaṇa iti mahāviṣṇur iti ca | brahma-saṁhitāyāṁ yathā --

tal-liṅgaṁ bhagavān śambhur jyotī-rūpaṁ sanātanam |
tasminn āvirabhūl liṅge mahā-viṣṇur jagat-patiḥ || [BrahmaS 5.8]

sahasra-śīrṣā puruṣa ity ārabhya [BrahmaS 5.11]

nārāyaṇaḥ sa bhagavān āpas tasmāt sanātanāt |
āvirāsan kāraṇārṇonidhiṁ saṅkarṣaṇātmakaḥ |
yoga-nidrāṁ gatas tasmin sahasrāṁśaḥ svayaṁ mahān || [BrahmaS 5.12]
tad-roma-bila-jāleṣu bījaṁ saṅkarṣaṇasya ca |
haimāny aṇḍāni jātāni mahā-bhūtāvṛtāni tu || īty ādi [BrahmaS 5.13]

liṅgam iti yasyāyutāyutāṁśāṁśe viśva-śaktir iyaṁ sthitety [ViP 1.9.53] anusāreṇa tasya mahā-bhagavataḥ śrī-govindasya puruṣotpādakatvāl liṅgam iva liṅgaṁ yaḥ khalv aṁśa-viśeṣas tad eva śambhuḥ | śambhu-śabdasya mukhyāyā vṛtter āśraya ity arthaḥ |

atha dvitīya-puruṣas tat sṛṣṭvā tad evānupraviśad ity ādy uktaḥ samaṣṭi-jīvāntaryāmī | teṣāṁ brahmāṇḍātmakānāṁ bahu-bhedād bahu-bhedaḥ | tatraiva sūkṣmāntaryāmī pradyumnaḥ sthūlāntaryāmy aniruddha iti kvacit | anena mahā-vaikuṇṭha-sthāḥ saṅkarṣaṇādayas tad-aṁśinaḥ | ye tu cittādy-adhiṣṭhātāro vāsudevādayas te tad-aṁśā evety ādi vivecanīyam |

tṛtīyo'pi puruṣaḥ --

dvā suparṇā sayujā sakhāyā
samānaṁ vṛkṣaṁ pariṣasvajāte |
tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty
anaśnann anyo 'bhicākaśīti || [Ṛg-veda 1.163.20, MuṇḍU 7.1.1]

ity-ādy-ukto vyaṣṭy-antaryāmī | teṣām bahubhedād bahubhedaḥ |

tatra prathamasyāvirbhāvo yathā ādyo'vatāraḥ puruṣaḥ parasyeti [BhP 2.6.41] | ṭīkā ca parasya bhūmnaḥ puruṣaḥ prakṛti-pravartakaḥ | yasya sahasra-śīrṣety ādy ukto līlā-vigrahaḥ sa ādyovatāraḥ | ity eṣā || atra cānyatra cāvatāratvaṁ nāmaika-pāda-vibhūty-āvirbhāvatvaṁ jñeyam || 2.6 || śrī-brahmā nāradam **||2||**

[3]

dvitīyasya yathā –

kālena so'jaḥ puruṣāyuṣābhi-
pravṛtta-yogena virūḍha-bodhaḥ
svayaṁ tad antar-hṛdaye 'vabhātam
apaśyatāpaśyata yan na pūrvam ||
mṛṇāla-gaurāyata-śeṣa-bhoga-
paryaṅka ekaṁ puruṣaṁ śayānam | [BhP 3.8.23]

ayaṁ garbhodaka-sthaḥ sahasra-śīrṣā pradyumna eva | puruṣāyuṣā vatsara-śatena | yogo bhakti-yogaḥ | etad agre'py avyakta-mūlam ity atra avyaktaṁ pradhānaṁ mūlam adhobhāgo yasyety arthaḥ | bhuvanāṅghripendram iti | bhuvanāni caturdaśa tad-rūpā

aṅghripās teṣām indraṁ tan-niyantṛtvena vartamānam ity arthaḥ || 3.8 || śrī-maitreyo viduram || 3 ||

[4]

tṛtīyasyāvirbhāvo yathā –

kecit sva-dehāntar-hṛdayāvakāśe
prādeśa-mātraṁ puruṣaṁ vasantam |
catur-bhujaṁ kañja-rathāṅga-śaṅkha-
gadā-dharaṁ dhāraṇayā smaranti || [BhP 2.2.8]

prādeśas tarjany-aṅguṣṭhayor vistāras tat pramāṇaṁ hṛdy apekṣayā manuṣyādhikāratvād iti nyāyena || 2.2 || śrī-śukaḥ ||4||

[5]

evaṁ puruṣasyāneka-vidhatve'pi dṛṣṭāntenaikyam upapādayati |

yathānilaḥ sthāvara-jaṅgamānām
ātma-svarūpeṇa niviṣṭa īśet |
evaṁ paro bhagavān vāsudevaḥ
kṣetrajña ātmedam anupraviṣṭaḥ || [BhP 5.11.14]

ātma-svarūpeṇa prāṇa-rūpeṇa īśed īśeta niyamayati | idaṁ viśvam | śrutiś ca –

vāyur yathaiko bhuvanaṁ praviṣṭo
rūpaṁ rūpaṁ pratirūpo babhūva |
ekas tathā sarva-bhūtāntarātmā
rūpaṁ rūpaṁ pratirūpo bahiś ca || iti kāṭhake [KaṭhU 2.2.10]

|| 5.11 || śrī-brāhmaṇo rahūgaṇam ||5 ||

[6]

tathā,

eka eva paro hy ātmā sarveṣām eva dehinām |
nāneva gṛhyate mūḍhair yathā jyotir yathā nabhaḥ || [BhP 10.54.44]

dehināṁ jīvānām | ātmā paramātmā || 10.54 || śrī-baladevaḥ śrī-rukmiṇīm ||6||

[7]

evam eka eva paro hy ātmā bhūteṣv ātmany avasthitaḥ |
yathendur udapātreṣu bhūtāny ekātmakāni ca || [BhP 11.18.32]

bhūteṣu jīveṣu eka eva para ātmā na tv asau jīvavat tatra tatra lipto bhavati ity āha ātmani sva-svarūpa evāvasthitaḥ | bhūtāni jīva-dehā api yena kāraṇa-rūpeṇaikātmakānīti || 11.18 || śrī-bhagavān uddhavam ||7||

[8]

evam ekasya puruṣasya nānātvam upapādya tasya punar aṁśā vivriyante | atra dvividhā aṁśā svāṁśā vibhinnāṁśāś ca | vibhinnāṁśā taṭastha-śakty-ātmakā jīvā iti vakṣyate | svāṁśās tu guṇa-līlādy-avatāra-bhedena vividhāḥ | tatra līlādy-avatārāḥ prasaṅga-saṅgatyā śrī-kṛṣṇa-sandarbhe vakṣyate |

guṇāvatārā yathā –

ādāv abhūc chata-dhṛtī rajasāsya sarge,
viṣṇuḥ sthitau kratupatir dvija-dharma-setuḥ |
rudro'pyayāya tamasā puruṣaḥ sa ādya
ity udbhava-sthiti-layāḥ satataṁ prajāsu || [BhP 11.4.5]

sa yugapat guṇa-trayādhiṣṭhādyaḥ puruṣaḥ pṛthak pṛthag api tat-tad-guṇādhiṣṭhāna-līlayaiva ādau rajasā asya jagataḥ sarge visarge kārye śata-dhṛtir brahmābhūt | sthitau viṣṇuḥ sattveneti śeṣaḥ | tatra sākṣād-guṇānuktiś ca tayātirohita-svarūpatayā tat-sambandhopacārasyāpy uṭṭaṅkanam ayuktam ity abhiprāyeṇa | pālana-kartṛtvena kratupatis tat-phala-dātā | yajña-rūpas tu līlāvatāra-madhya eva śrī-brahmaṇā dvitīye gaṇitaḥ | dvijānāṁ dharmāṇāṁ ca setuḥ pālaka ity arthaḥ | namasā tasyāpyayāya rudro'bhūt ity anena prakāreṇodbhava-sthiti-layā bhavantīti | atra brahma-rudrayor avatārāvasaro mokṣa-dharme vivṛtto'sti | yathā --

brāhme rātrikṣaye prāpte tasya hy amita-tejasaḥ
prasādāt prādurabhavat padmaṁ padma-nibhekṣaṇa
tatra brahmā samabhavat sa tasyaiva prasādajaḥ
ahnaḥ kṣaye lalātāc ca suto devasya vai tathā
krodhāviṣṭasya saṁjajñe rudraḥ saṁhāra-kārakaḥ [MBh 12.328.15-16]

śrī-viṣṇos tu tṛtīye dṛśyate –

tal-loka-padmaṁ sa u eva viṣṇuḥ
prāvīviśat sarva-guṇāvabhāsam |
tasmin svayaṁ veda-mayo vidhātā
svayambhuvaṁ yaṁ sma vadanti so'bhūt || [BhP 3.8.15]

asyārthaḥ – tal-lokātmakaṁ padmam | sarva-guṇān jīvabhogyān arthān avabhāsayatīti tathā | tat yasmāj jātaṁ śrī-nārāyaṇākhyaḥ puruṣa eva viṣṇu-saṁjñaḥ san sthāpana-rūpāntaryāmitāyai prāvīviśat prakarṣeṇālupta-śaktitayaivāviśat | svārthe ṇic | tasmin śrī-viṣṇunā labdha-sthitau padmaṁ punaḥ sṛṣṭy-arthaṁ svayam eva brahmābhūt sthitasyaiva mṛdāder ghaṭāditayā sṛṣṭeḥ | ataeva sthity-ādaye hari-viriñcir eti saṁjñā ity anyatrāpi ||

|| 11.4 || drumilo nimim || 8 ||

[9]

evaṁ– yo vā ahaṁ ca giriśaṁ ca vibhuḥ svayaṁ ce ity [BhP 3.9.3] ādau tripād iti |

ṭīkā ca – yo vai ekas tripāt trayo brahmādayaḥ pādāḥ skandhā yasya ity eṣā | vṛkṣa-rūpatvena tad-varṇanād eṣāṁ skandhatvam ||3.9|| brahmā garbhodaśāyinam ||9||

[10]

teṣām āvirbhāvo yathā –

tapyamānaṁ tribhuvanaṁ prāṇāyāmaidhasāgninā |
nirgatena muner mūrdhnaḥ samīkṣya prabhavas trayaḥ ||
apsaro-muni-gandharva-siddha-vidyādharoragaiḥ |
vitāyamāna-yaśasas tad-āśrama-padaṁ yayuḥ || ity ādi || [BhP 4.1.21-22]

muner atreḥ | śrī-maitreyaḥ **||10||**

[11]

yathā vā –

sarasvatyās taṭe rājan ṛṣayaḥ satram āsate |
vitarkaḥ samabhūt teṣāṁ triṣv adhīśeṣu ko mahān || [BhP 10.89.1]

ity ādir itihāsaḥ | śrī-viṣṇoḥ sthānaṁ ca kṣīrodādikaṁ pādmottara-khaṇḍādau jagat-pālana-nimittaka-nivedanārthaṁ brahmādayas tatra muhur gacchatīti prasiddheḥ | viṣṇu-lokatayā prasiddheś ca | bṛhat-sahasra-nāmni ca kṣīrābdhi-mandira iti tan-nāma-gaṇe paṭhyate | śveta-dvīpa-pateḥ kvacid aniruddhatayā khyātiś ca tasya sākṣād evāvirbhāva ity apekṣayeti ||

|| 10.89 || śrī-śukaḥ **||11||**

[12]

evaṁ parokṣayā tatra tridevyās tāratamyam api sphuṭam | tathā cānyatra dvayenāha –

sattvaṁ rajas tama iti prakṛter guṇās tair
yuktaḥ parama-puruṣa eka ihāsya dhatte |
sthity-ādaye hari-viriñci-hareti saṁjñāḥ
śreyāṁsi tatra khalu sattva-tanor nṛṇāṁ syuḥ || [BhP 1.2.23]

iha yadyapy eka eva paraḥ pumān asya viśvasya sthity-ādaye sṛṣṭi-sthiti-layārthaṁ taiḥ sattvādibhir yuktaḥ san hari-viriñca-hareti saṁjñā bhinnā dhatte tat-tad-rūpeṇāvirbhavatīty arthaḥ | tathāpi tatra teṣāṁ madhye śreyāṁsi dharmārtha-kāma-mokṣa-bhakty-ākhyāni śubha-phalāni sattva-tanor adhiṣṭhita-sattva-śakteḥ śrī-viṣṇor eva syuḥ | ayaṁ bhāvaḥ | upādhi-dṛṣṭyā tau dvau sevyamāne rajas-tamasor ghora-mūḍhatvāt bhavanto'pi dharmārtha-kāmā nāti-sukhadā bhavanti tathopādhi-tyāgena sevamāne bhavann api mokṣo na sākṣān na ca jhaṭiti kintu katham api paramātvāṁśa evāyam ity anusandhānā-bhyāsenaiva paramātmana eva bhavati | athopādhi-dṛṣṭyāpi śrī-viṣṇuṁ sevyamāne sattvasya śānttatvāt dharmārtha-kāmā api sukhadāḥ | tatra niṣkāmatvena tu taṁ sevyamāne sattvāt sañjāyate jñānam iti [Gītā 14.17] kaivalyaṁ sāttvikaṁ jñānam [BhP 11.25.24] iti cokter mokṣasya sākṣāt |

ata uktaṁ skānde –

bandhako bhava-pāśena bhava-pāśāc ca mocakaḥ |
kaivalyadaḥ paraṁ brahma viṣṇur eva sanātanaḥ || iti |

upādhi-parityāgena tu pañcama-puruṣārtho bhaktir eva bhavati tasya paramātmākāreṇaiva prakāśāt | tasmāt śrī-viṣṇor eva śreyāṁsi syur iti | atra tu yat trayāṇām abheda-vākyenopajapta-matayo vivadante tatredaṁ brūmaḥ | yadyapi tāratamyam idam adhiṣṭhāna-gatam eva adhiṣṭhātā tu paraḥ puruṣa eka eveti bhedāsambhavāt satyam

evābheda-vākyaṁ tathāpi tasya tatra tatra sākṣāt tv asākṣāt tv abhedena prakāśena tāratamyaṁ durnivāram eveti saṭṭaṣṭāntam āha ||

[13]

pārthivād dāruṇo dhūmas
tasmād agnis trayī mayaḥ |
tamasas tu rajas tasmāt
sattvaṁ yad brahma-darśanam || [BhP 1.2.24]

pārthivān na tu dhūmavad-aṁśenāgneyāt tata eva vedokta-karmaṇaḥ sākṣāt pravṛtti-prakāśa-rahitād dāruṇo yajñīyān mathana-kāṣṭhāt sakāśād aṁśenāgneyo dhūmas trayī mayaḥ pūrvāpekṣayā vedokta-karma-sthānīyasya tat-tad-avatāriṇaḥ puruṣasya prakāśa-dvāram | tu-śabdena layātmakāt tamasaḥ sakāśād rajasaḥ sopādhika-jñāna-hetutveneṣad-guṇa-viprādurbhāva-rūpaṁ kiñcit brahma-darśana-pratyāsatti-mātram uktaṁ na tu sarvathā vikṣepakatvam | yad agni-sthānīyaṁ sattvaṁ tat sākṣāt brahmaṇo darśanam | sākṣād eva samyak tat-tad-guṇa-rūpāvirbhāva-dvāraṁ śānta-svaccha-svabhāvātmakatvāt | ato brahma-śivayor asākṣāttvaṁ śrī-viṣṇau tu sākṣāttvaṁ siddham iti bhāvaḥ | tathā ca śrī-vāmana-purāṇe --

brahma-viṣṇv-īśa-rūpāṇi
trīṇi viṣṇor mahātmanaḥ |
brahmaṇi brahma-rūpaḥ
sa śiva-rūpaḥ śive sthitaḥ ||
pṛthag eva sthito devo
viṣṇu-rūpī janārdanaḥ || iti |

tad uktaṁ brahma-saṁhitāyām–

bhāsvān yathāśma-śakaleṣu nijeṣu tejaḥ
svīyaṁ kiyat prakaṭayaty api tadvad atra |
brahmā ya eva jagad-aṇḍa-vidhāna-kartrā
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || [BrahmaS 5.48]

kṣīraṁ yathā dadhi-vikāra-viśeṣa-yogāt
sañjāyate na tu tataḥ pṛthag asti hetoḥ |
yaḥ śambhutām api tathā samupaiti kāryād
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || [BrahmaS 5.45]

dīpārcir eva hi daśāntaram abhyupetya
dīpāyate vivṛta-hetu-samāna-dharmā |
yas tādṛg eva hi ca viṣṇutayā vibhāti
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || ity ādi [BrahmaS 5.46]||

na ca dadhi-dṛṣṭāntena vikāritvam āyātam | tasya śrutes tu śabda-mūlatvād iti nyāyena muhuḥ parihṛtatvāt | yathoktam – yata udayāstamayau vikṛter mṛd ivāvikṛtād iti |

dṛṣṭānta-trayeṇa tu krameṇedaṁ labhyate | sūrya-kānta-sthānīye brahmopādhau sūryasyeva tasya kiñcit prakāśaḥ | dadhi-sthānīye śambhūpādhau kṣīra-sthānīyasya na tādṛg api prakāśaḥ | daśāntara-sthānīye viṣṇūpādhau tu pūrṇa eva prakāśa iti || 1.2 || śrī-sūtaḥ ||13||

[14]

evam evāha tribhiḥ –

śivaḥ śakti-yutaḥ śaśvat
triliṅgo guṇa-saṁvṛtaḥ |
vaikārikas taijasaś ca
tāmasaś cety ahaṁ tridhā || [BhP 10.88.3]

tato vikārā abhavan
ṣoḍaśāmīṣu kañcana |
upadhāvan vibhūtīnāṁ
sarvāsām aśnute gatim || [BhP 10.88.4]

harir hi nirguṇaḥ sākṣāt
puruṣaḥ prakṛteḥ paraḥ |
sa sarva-dṛg upadraṣṭā
taṁ bhajan nirguṇo bhavet || iti [BhP 10.88.5]

śaśvac-chakti-yutaḥ prathamatas tāvan nityam eva śaktyā guṇa-sāmyāvastha-prakṛti-rūpopādhinā yuktaḥ | guṇa-kṣobhe sati triliṅgo guṇa-trayopādhiḥ | prakaṭeś ca sadbhis tair guṇaiḥ saṁvṛtaś ca |

nanu tama-upādhitvam eva tasya śrūyate kathaṁ tat-tad-upādhitvaṁ tatrā vaikārika iti | aham ahaṁ-tattvaṁ hi tat-tad-rūpeṇa tridhā | sa ca tad-adhiṣṭhāty arthaḥ | tatas tena bhagavat-pratinidhi-rūpeṇādhiṣṭhitād ahan-tattvāt ṣoḍaśa-vikārā ye abhavan amīṣu vikāreṣu madhye sarvāsāṁ vibhūtīnāṁ sambandhinaṁ kañcana upadhāvan tad-upādhikatvena tam upāsīno gatiṁ prāpyaṁ phalaṁ labhate | hi prasiddhau hetau vā | haris tu prakṛter upādhitaḥ paras tad-dharmair aspṛṣṭaḥ | ataeva trir guṇo'pi kutas triliṅgatvādikam iti bhāvaḥ | tatra hetuḥ sākṣād eva puruṣa īśvaraḥ | na tu pratibimbavad vyavadhānenety arthaḥ | ato vidyāvidye mama tanū [BhP 11.11.3] itivat tanu-śabdopādānāt kutracit sattva-śaktitva-śravaṇam api prekṣādi-mātreṇopakāritvād iti bhāvaḥ | ataeva sarveṣāṁ śiva-brahmādīnāṁ dṛk jñānaṁ yasmāt tathābhūtaḥ sann upadraṣṭā tad-ādi-sākṣī bhavati | ataḥ sa taṁ bhajan nirguṇo bhaved guṇātīta-phala-bhāg bhavatīti || 10.88 || śrī-śukaḥ **||14||**

[15]

ataeva viṣṇor eva parama-puruṣeṇa sākṣād abhedoktim āha –

sṛjāmi tan-niyukto'haṁ haro harati tad-vaśaḥ |
viśvaṁ puruṣa-rūpeṇa paripāti tri-śakti-dhṛk || iti [BhP 2.6.31]

ahaṁ brahmā | śrutiś cātra --

sa brahmaṇā sṛjati sa rudreṇa vilāpayati |
so'nutpattir alaya eva hariḥ paraḥ paramānandaḥ || iti mahopaniṣadi[3] ||

|| 2.6 || brahmā nāradam **||15||**

[16]

---

[3] Not found in my edition.

tatraivāha --

atrānuvarṇyate'bhī kṣ ṇaṁ
viśvātmā bhagavān hariḥ |
yasya prasāda-jo brahmā
rudraḥ krodha-samudbhavaḥ || [BhP 12.5.1]

atra śrī -viṣ ṇur na kathita iti tena sākṣ ād abheda evety āyātam | tad uktam – sa u eva viṣ ṇur iti [BhP 3.8.15] | śrutiś ca puruṣ o vai nārāyaṇo'kāmayata atha nārāyaṇād ajo'jāyata yataḥ prajāḥ sarvāṇi bhūtāni [NārāyaṇaU] |

nārāyaṇaḥ paraṁbrahma
tattvaṁnārāyaṇaḥ param |
ṛ taṁsatyaṁparaṁbrahma
puruṣ aṁkṛ ṣ ṇa-piṅgalam || iti | [MahāNU 13.4]

eko ha nārāyaṇa āsī n na brahmā na ca śaṅkaraḥ |
sa munir bhūtvā samacintayat |
tata eva vyajāyanta viśvo hiraṇyagarbho'gnir varuṇa-rudrendrā iti ca |

tasmāt tasyaiva varṇanī yatvam api yuktam ||12.5|| śrī -sūtaḥ **||16||**

[**17**]

nanu trayāṇām eka-bhāvānāṁyo na paśyati vai bhidāṁ tathā – na te mayy acyute'je ca bhidām aṇv api cakṣ ate ity [BhP 12.10.17] ādāv abhedaḥ śrūyata purāṇāntare ca viṣ ṇutas tayor bhede narakaḥ śrūyate satyaṁvayam api bhedaṁna brūmaḥ |

parama-puruṣ asyaiva tat-tad-rūpam ity ekātmatvenaivopakrāntatvāt | śivo brahmā ca bhinna-svabhāvāditayā dṛ śyamāno'pi pralaye sṛ ṣ ṭ au na tasmāt svatantra ekānya ī śvara iti na mantavyaṁkintu viṣ vātmaka eva saḥ iti hi tatrārthaḥ | tad uktaṁbrahmaṇi brahma-rūpaḥ sa ity [VāmanaP] ādi |

na ca prakāśasya sākṣ ād asākṣ ād-rūpatvād-tāratamyaṁvayaṁkalpayāmaḥ paraṁśāstram eva vakti | śāstraṁtu darśitam | evaṁbhagavad-avatārānukramaṇikāsu trayāṇāṁbhedam aṅgī kṛ tyaiva kevalasya śrī -dattasya gaṇanā sī ma-dūrvāsos tv agaṇanā | kiṁca brāhme brahma-vaivarte ca brahma-vākyaṁ–

nāhaṁśivo na cānye ca
tac-chaktyekāṁśa-bhāginaḥ |
bāla-krī ḍanakair yadvat
krī ḍate'smābhir acyutaḥ || iti |

ataeva śrutau – yaṁkāmaye tam ugraṁkṛ ṇomi taṁbrahmāṇaṁtamuṣ iṁtaṁsumedhām ity uktvā mama yonir apsv antar iti [Ṛg-veda 10.125.5,7] śakti-vacanam | apsv antar iti kāraṇodaśāyī sūcyate | āpo nārā iti proktā ity ādeḥ | yoniḥ kāraṇam | evam eva skānde

brahmeśānādibhir devair
yat prāptuṁnaiva śakyate |
tadvat svabhāvaḥ kaivalyaṁ
sa bhavān kevaol hare || iti |

tathā viṣ ṇu-sāmānya-darśino doṣ aḥ śrūyate | yathā vaiṣ ṇava-tantre –

na labheyuḥ punar bhaktiṁ harer aikāntikīṁ jaḍāḥ |
aikāyaṁ manasaś cāpi viṣṇu-sāmānya-darśinaḥ || iti |

anyatra–

yas tu nārāyaṇaṁ devaṁ brahma-rudrādi-daivataiḥ |
samatvenaiva vīkṣeta sa pāṣaṇḍī bhaved dhruvam || iti [Vaiṣṇava-tantra] |

tathā ca mantra-varṇaḥ | madhye vāmanam āsīnaṁ viśve devā upāsata [KaṭhaU 2.2.3] iti |

nanu kvacid anya-śāstre śivasyaiva parama-devatvam ucyate satyaṁ tathāpi śāstrasya sārāsāratva-vivekena tad vādhitam iti | tathā ca pādma-śaivayor umāṁ prati śrī-śivena śrī-viṣṇu-vākyam anukṛtam –

tvām ārādhya tayā śambho grahīṣyāmi varaṁ sadā |
dvāparādau yuge bhūtvā pralayā manuṣādiṣu ||
svāgamaiḥ kalpitais tvaṁ tu janān mad-vimukhaṁ kuru |
māṁ ca gopaya yena syāt sṛṣṭir eṣottarottarā || iti |

vārāhe ca –

eṣa mahīṁ sṛjāmy āśu yo janān mohayiṣyati |
tvaṁ ca rudra mahābāho moha-śāstrāṇi kāraya ||
atathyāni vitathyāni darśayasva mahābhuja |
prakāśaṁ kuru cātmānam aprakāśaṁ ca māṁ kuru || iti |

purāṇānāṁ ca madhye yad yat tāmasa-kalpa-kathāmayaṁ tac chivādi-mahima-param iti śrī-viṣṇu-pratipādaka-purāṇasyaiva samyag-jñāna-pradatvam | sattvāt sañjāyate jñānam iti darśanāt | tathā ca mātsye –

sāttvikeṣu ca kalpeṣu māhātmyam adhikaṁ hareḥ |
rājaseṣu ca māhātmyam adhikaṁ brahmaṇo viduḥ ||
tadvad agneś ca māhātmyaṁ tāmaseṣu śivasya ca |
saṅkīrṇeṣu sarasvatyāḥ pitṝṇāṁ ca nigadyate || iti |

ata uktaṁ skānde ṣaṇmukhaṁ prati śrī-śivena –

śiva-śāstreṣu tad grāhyaṁ bhagavac-chāstra-yogiṣat |
paramo viṣṇur evaikas taj-jñānaṁ mokṣa-sādhanam |
śāstrāṇāṁ nirṇayas tv eṣas tad anyan mohanāya hi || iti |

tathaiva ca draṣṭuṁ mokṣa-dharme nārāyaṇopākhyāne –

sāṅkhyaṁ yogaṁ pañcarātraṁ vedāḥ pāśupataṁ tathā |
jñānāny etāni rājarṣe viddhi nānā matāni vai ||
sāṅkhyasya vaktā kapilaḥ paramarṣiḥ sa ucyate |
hiraṇyagarbho yogasya vettā nānyaḥ purātanaḥ ||
apāntaratamāś caiva vedācāryaḥ sa ucyate |
prācī na garbhaṁ tam ṛṣiṁ pravadantī ha ke cana ||
umāpatir bhūtapatiḥ śrī kantho brahmaṇaḥ sutaḥ |
uktavān idam avyagro jñānaṁ pāśupataṁ śivaḥ ||
pañcarātrasya kṛtsnasya vettā tu bhagavān svayam |

sarveṣu ca nṛpa-śreṣṭha jñāneṣv eteṣu dṛśyate ||
yathāgamaṁ yathā jñānaṁ niṣṭhā nārāyaṇaḥ prabhuḥ |
na cainam evaṁ jānanti tamo bhūtā viśāṁpate ||
tam eva śāstra-kartāraṁ pravadanti manīṣiṇaḥ |
niṣṭhāṁ nārāyaṇam ṛṣiṁ nānyo 'stīti ca vādinaḥ ||
niḥsaṁśayeṣu sarveṣu nityaṁ vasati vai hariḥ |
sasaṁśayān hetu-balān nādhyāvasati mādhavaḥ ||
pañcarātra-vido ye tu yathā-krama-parā nṛpa |
ekānta-bhāvopagatās te hariṁ praviśanti vai ||

sāṅkhyaṁ ca yogaṁ ca sanātane dve
vedāś ca sarve nikhilena rājan |
sarvaiḥ samastair ṛṣibhir nirukto
nārāyaṇo viśvam idaṁ purāṇam || iti [MBh 12.337.59-68]

atropāntaratamā iti śrī-kṛṣṇa-dvaipāyanasyaiva janmāntara-nāma-viśeṣa iti tatraiva jñeyam | atraivaṁ vyākhyeyam | pañcarātra-sammataṁ śrī-nārāyaṇam eva sarvottamatvena vaktuṁ nānā mataṁ darśayati | sāṅkhyam iti | tatra pañcarātram eva gariṣṭham ācaṣṭai pañcarātrasyaitnādau bhagavān svayam iti | atha – dvau bhūtasargau loke 'smin daiva āsura eva ca iti śrī-gītāsu [Gītā 16.6] śrūyate | yad eva tāni nānāmatānīty uktaṁ tattvāsura-prakṛty-anusāreṇeti jñeyam | daiva-prakṛtayas tu tat-tat-sarvāvalokena pañcarātra-pratipādye śrī-nārāyaṇa eva paryavasyantīty āha *sarveṣv* iti | āsurās tu nindati *na cainam* iti | tad uktaṁ viṣṇu-dharmāgnipurāṇayoḥ

dvau bhūta-sargau loke'smin daiva āsura eva ca |
viṣṇu-bhakti-paro daiva āsuras tad-viparyayaḥ || iti |

nanu tatra tatra nānā-mataya eva dṛśyante tatrāha *tam eva* iti | pañcarātretara-śāstra-kartāro hi dvi-vidhāḥ kiñcij-jñāḥ sarva-jñāś ca | tatrādyā yathā – sva-sva-jñānānusāreṇa yat kiñcit tattvaika-deśaṁ vadanti nāsābhir āsurāṇāṁ mohanārtham eva kṛtāni śāstrāṇi kintu daivānāṁ vyatirekeṇa bodhanārtham | te hi rajas-tamaḥ-śabalasya khaṇḍasya ca tattvasya tathā kleśa-bahulasya sādhanasya pratipādakāny etāni śāstrāṇi dṛṣṭvā vedāṁś ca durgān dṛṣṭvā nirvidya sarva-vedārtha-sārasya śuddhākhaṇḍa-tattva-śrī-nārāyaṇasya sukhamaya-tad-ārādhanasya ca suṣṭhu pratipādake pañcarātre eve gāḍhaṁ pravekṣyantīti | tad etad āha niḥsaṁśayeṣv iti | tasmāj jhaṭ iti vedārtha-pratipattaye pañcarātram evādhetavyam ity āha |

pañcarātreti | yata evaṁ tata upasaṁharati sāṅkhyaṁ ca yogaś ceti | tad evaṁ pañcarātra-pratipādyasya śrī-bhagavata evam utkarṣe sthite ātmārāmāś ca munaya ity ādy asakṛd apūrvam upadiśatā śrī-bhāgavatena pratipādya-rūpasya tasya kim utety api vivecanīyam | tad etad uktānusāreṇa sadā-śiveśvara-tridevī-rūpa-vyūho'pi nirastaḥ | tasmād eva ca śrī-bhagavat-puruṣayor eva śaivāgame sadā-śivādi-saṁjñe tan-mahima-khyāpanāya dhṛta iti gamyate | sarva-śāstra-śiromaṇau śrī-bhāgavate tu tridevyām eva tat tāratamya-jijñāsā puruṣa-bhagavatos tu tat prasaṅga eva nāsti |

nanu na te giritrākhila-lokapāla-viriñci-vaikuṇṭha-surendra-gamyam | jyotiḥ paraṁ yatra rajas tamaś ca sattvaṁ na yad brahma nirasta-bhedam ity [BhP 8.7.31] atra tasya paratvaṁ śrūyate evāṣṭame | maivam | mahimnā stūyamānā hi devā vīryeṇa vardhatu iti vaidika-

nyāyena tad-yukteḥ | sa hi stavaḥ kāla-kūṭa-nāśanārtha iti | tatraiva prīte harau bhagavati prīye'haṁsacarācara iti [BhP 8.7.40] | tathā navame –

vayaṁna tāta prabhavāma bhūmni
yasmin pare'nye'py ajajīva-koṣāḥ |
bhavanti kāle na bhavanti hīdṛśāḥ
sahasraśo yatra vayaṁbhramāmaḥ || iti [BhP 9.4.56]

ete vayaṁyasya vaśe matātmanaḥ sthitāḥ śakuntā iva sūtra-yantritāḥ | iti ca tad-vākya-virodhāt athavā yat śivasya jyotis tatra sthitaṁparamātmākhyaṁcaitanyaṁtat-samyag-jñāne tasyāpy akṣamatā yuktaiva | yad uktam – dyupatayaḥ eva te na yayur antam anantatayā tvam asīti [BhP 10.87.41] | brahma-saṁhita-mate tu bhagavad-aṁśa-viśeṣa eva sadā-śivo na tv anyaḥ | yathā tatraiva sarvādi-kāraṇa-govinda-kathane –

niyatiḥ sā ramā-devī tat-priyā tad-vaśaṁvadā |
tal-liṅge bhagavān śambhur jyotīrūpaḥ sanātanaḥ ||
yā yoniḥ sā parā śaktir ity ādi
tasmin āvirbhabhūl liṅge mahāviṣṇur ity ādy antam ||

tad etad abhipretya sadāśivatvādi-prasiddhim apy ākṣipyāha |

athāpi yat-pada-nakhāvasṛṣṭaṁ
jagad-viriñcopahṛtārhaṇāmbhaḥ |
seśaṁpunāty anyatamo mukundāt
ko nāma loke bhagavat padārthaḥ || [BhP 1.18.21]

spaṣṭam || 1.18 || śrī-sūtaḥ ||17||

[18]

tasmān nāhaṁna ca śivo'nye ca tac-chakty-ekāṁśa-bhāginaḥ ity evoktaṁsādhyeva ity āha | brahmā bhavo'ham api yasya kalāḥ kalāyā iti [BhP 10.68.37] |

śeṣaṁspaṣṭam || 10.68 || śrī-baladevaḥ ||18||

[19]

atha paramātma-parikareṣu jīvas tasya ca taṭastha-lakṣaṇaṁkṣetrajña etā ity evoktaṁ svarūpa-lakṣaṇaṁpādmottara-khaṇḍādikam anusṛtya śrī-rāmānujācāryād ati-prācīnena śrī-vaiṣṇava-sampradāya-guruṇā śrī-jāmātṛ-muninopadiṣṭam | tatra praṇava-vyākhyāne pādmottara-khaṇḍaṁyathā –

jñānāśrayo jñāna-guṇaś cetanaḥ prakṛteḥ paraḥ |
na jāto nirvikāraś ca ekarūpaḥ svarūpa-bhāk ||
aṇur nityo vyāpti-śīlaś cid-ānandātmakas tathā |
aham artho'vyayaḥ kṣetrī bhinna-rūpaḥ sanātanaḥ ||
adāhyo'cchedya akledya aśoṣyo'kṣara eva ca |
evam ādhi-guṇair yuktaḥ śeṣa-bhūtaḥ parasya vai ||
ma-kāreṇocyate jīvaḥ kṣetra-jñaḥ paravān sadā |
dāsa-bhūto harer eva nānyasyaiva kadācana || iti |

śrī-jāmātṛ-munināpy upadiṣṭaṁ yathā –

ātmā na devo na naro na tiryak sthāvaro na ca |
na deho nendriyaṁnaiva manaḥ prāṇo na nāpi dhīḥ ||
na jaḍo na vikārī ca jñāna-mātrātmako na ca |
svasmai svayaṁprakāśaḥ syād ekarūpaḥ svarūpa-bhāk ||
cetano vyāpti-śīlaś ca cidānandātmakas tathā |
aham arthaḥ pratikṣetraṁbhinno'ṇur nitya-nirmalaḥ ||
tathā jñātṛtva-kartṛtva-bhoktṛtva-nija-dharmakaḥ |
paramātmaika-śeṣatva-svabhāvaḥ sarvadā svataḥ || iti |

śrī-rāmānuja-bhāṣyānusāreṇa vyākhyā ceyam | tatra devāditvaṁnirastam evāsti tattva-sandarbhe |

aṇḍeṣu peśiṣu taruṣv aviniściteṣu
prāṇo hi jīvam upadhāvati tatra tatra |
sanne yad indriya-gaṇe'hami ca prasupte
kūṭastha āśayam ṛte tad anusmṛtir naḥ || [BhP 11.3.39] ity anena ||

dehāditvaṁnirasyann āha –

vilakṣaṇaḥ sthūla-sūkṣmād
dehād ātmekṣitā svadṛk |
yathāgnir dāruṇo dāhyād
dāhako'nyaḥ prakāśakaḥ || [BhP 11.10.8]

vilakṣaṇatve hetur īkṣitā tasya draṣṭā prakāśakaś ca svayaṁtu svadṛk sva-prakāśa iti || śrī-bhagavān ||19||

[20]

jaḍatvaṁnirasyann āha –

jāgrat-svapna-suṣuptaṁca guṇato buddhi-vṛttayaḥ |
tāsāṁvilakṣaṇo jīvaḥ sākṣitvena viniścitaḥ || [BhP 11.13.27]

yā tu mayi turye sthito jahyād ityādau [BhP 11.13.28] parameśvare'pi turyatva-prasiddhiḥ sānyathaiva |

virāṭ hiraṇyagarbhaś ca kāraṇaṁcety upādhayaḥ |
īśvarasya yat tribhir hīnaṁturīyaṁtat-padaṁviduḥ ||[4]

ity ādy-ukter vāsudevasya catur-vyūhe turya-kakṣākrāntatvād vā || 11.13 || śrī-bhagavān || 20 ||

[21]

vikāritvaṁnirasyann āha –

visargādyāḥ śmaśānāntā bhāvā dehasya nātmanaḥ |
kalānām iva candrasya kālenāvyakta-vartmanā || [BhP 11.7.48]

---

[4] This verse is first quoted in Śrīdhara's commentary to BhP 11.15.16 and later at CC 1.2.53.

candrasya jalamaya-maṇḍalatvāt kalānāṁsūrya-praticchavi-rūpa-jyotir-ātmatvāt yathā kalānām eva janmādyā nāśāntā bhāvā na tu candrasya tathā dehasyaiva te bhāvā avyakta-vartmanā kālena bhavanti na tv ātmana ity arthaḥ | śrī -dattātreyo yadum ||21||

[22]

jñānātmako na ceti kiṁtarhi jñāna-mātratve'pi jñāna-śaktitvaṁprakāśasya prakāśana-śaktitvavat tādṛktvam api |

nātmā jajāna na mariṣyati naidhate'sau
na kṣīyate savana-vid vyabhicāriṇāṁhi |
sarvatra śaśvad anapāyy upalabdhi-mātraṁ
prāṇo yathendriya-balena vikalpitaṁsat|| ity anena [BhP 11.3.37]

tattva-sandarbha eva darśitam | upalabdhi-mātratve'pi sabalavattvenokteḥ | ataeva śuddho vicaṣṭe hy aviśuddha-kartur ity uktam | prakārāntareṇāpi tad āha –

guṇair vicitrāḥ sṛjatīṁsarūpāḥ prakṛtiṁprajāḥ |
vilokya mumuhe sadyaḥ sa iha jñāna-gūhayā || [BhP 3.26.5]

ajñānenāvṛtaṁjñānaṁtena muhyanti jantavaḥ [Gītā 5.15] iti

|| 3.26 || śrī -kapiladevaḥ ||22||

[23]

śakty-antaraṁcāhuḥ – sa yad ajayā tv ajām anuśayīta guṇāṁś ca juṣan bhajati sarūpatāṁ tad anu mṛtyum upeta-bhaga iti [BhP 10.87.38] ||

ṭīkā ca -- sa tu jīvaḥ yad yasmād ajayā māyayā ajām avidyām anuśayīta āliṅgeta tato guṇāṁś ca dehendriyādīn guṣan sevamānaḥ ātmatayā adhyasyan tad anu tad-anantaraṁ sa-rūpatāṁtad-dharma-yogaṁca juṣan apeta-bhagaḥ pihitānandādi-guṇaḥ san mṛtyuṁ saṁsāraṁbhajati prāpnoti ity eṣā || 10.87 || śrutayaḥ ||23||

[24]

tathā –

tat-saṅga-bhraṁitaiśvaryaṁ
saṁsarantaṁkubhāryavat |
tad-gatīr abudhasyeha
kim asat-karmabhir bhavet ||[BhP 6.5.15]

tasyāḥ puṁścalī -rūpāyā māyāyāḥ saṅgena bhraṁśitam aiśvaryaṁkiñcit svīya-jñānādi-sāmarthyaṁyasya tam | tasyā gatīḥ saṁsmarantaṁgacchantaṁjīvaṁsva-svarūpam abudhasyājānata ity arthaḥ ||6.5|| haryaśvāḥ ||24||

[25]

tathā --

īśvarasya vimuktasya
kārpaṇyam uta bandhanam || [BhP 3.7.9]

īśvarasya kiñcij-jñānādi-śaktimataḥ || 3.7 || maitreyaḥ ||25||

[26]

tathā –

vipralabdho mahiṣyaivaṁ
sarva-prakṛti-vañcitaḥ |
necchann anukaroty ajñaḥ
klaibyāt krīḍā-mṛgo yathā || [BhP 4.25.62]

mahiṣyā purañjanyā vipralabdhaḥ purañjanaḥ sarvayā prakṛtyā jñānādirūpayā vañcitaḥ tyājitaḥ san necchan tad-icchayaivety arthaḥ | anukaroti tad-dharmātmany adhyasyati | atra jīvasya śaktimattāyāṁ parābhidhyānāt tu tirohitaṁ tato hy asya bandha-viparyayāv ity etat sūtram apy anusandheyam || śrī-nāradaḥ prācīnabarhiṣam **||26||**

[27}

pūrvoktam evārthaṁ vyañjayituṁ svasmai svayaṁ prakāśa ity uktam | tathābhūtatvaṁ ca vilakṣaṇa ity ādy ukta-padya eva svadṛg ity anena vyaktam asti | tatra prakāśas tāvad guṇa-dravya-bhedena dvividhaḥ | prathamo nijāśrayasya sphūrti-rūpaḥ | dvitīyaḥ sva-para-sphūrti-nidānaṁ vastu-viśeṣaḥ | tatrātmano dravyatvād ayam eva gṛhyate | yathā dīpaś cakṣuḥ prakāśayan svarūpa-sphūrtiṁ svayam eva karoti na tu ghaṭādi-prakāśavat tad-ādi-sākṣepaḥ | tasmād ayaṁ svayaṁ prakāśaḥ | tathāpi svaṁ prati na prakāśate yata eva jaḍa ity ucyate | tasmāt tu svaṁ paraṁ ca prakāśayan svātmānaṁ prati prakāśamānatvāt svasmai svayaṁ prakāśaḥ | yata eva cid-rūpa ucyate | tad uktam anyair api | svayaṁ prakāśatvaṁ sva-vyavahāre parān apekṣatvāt avedyatve satya-parokṣa-vyavahāra-yogyatvaṁ ceti |tatra pūrvatra-svasmai padam apekṣyam uttaratra tu spaṣṭārtham | ataḥ svadṛk svasmai svayaṁ prakāśa ity arthaḥ | na cāsau paramātma-prakāśyatve ghaṭavat para-prakāśyaḥ paramātmanas tat-parama-svarūpatvena para-prakāśyatvābhāvāt | evam evāha dvābhyām |

mamāṅga māyā guṇa-mayy anekadhā
vikalpa-buddhīś ca guṇair vidhatte |
vaikārikas trividho'dhyātmam ekam
athādhibhūtam adhidaivam anyat ||

dṛg-rūpam ārkaṁ vapur atra randhre
parasparaṁ sidhyati yaḥ svataḥ khe |
ātmā yad eṣām aparo ya ādyaḥ
svayānubhūtyākhila-siddha-siddhiḥ || [BhP 11.12.30-31]

vikalpaṁ bhedaṁ tad-buddhīś ca | anekadhātvaṁ prapañcayati vaikārika iti | aneka-vikāravān apy asyau sthūla-dṛṣṭyā tāvat trividhaḥ | traividhyam āha adhyātma ity ādinā | tāni krameṇāha dṛg-ādi-trayeṇa | vapur aṁśaḥ | atra randhre dṛg-golake praviṣṭaṁ tat trayaṁ ca parasparam eva sidhyati na tu svataḥ | yas tu khe ākāśe arko vartate sa punaḥ svataḥ sidhyati | cakṣur viṣayatve'pi sva-virodhinaḥ pratiyogya-prekṣābhāva-mātreṇa svata ity uktam | evaṁ yathā maṇḍalātmārkaḥ svataḥ sidhyati tathātmāpīty āha | yad yataḥ pūrvokta-dṛṣṭānta-hetor ātmā eṣām adhyātmādīnāṁ yo'para ādyas teṣām āśrayaḥ | so'pi svataḥ sidhyati kintu svayānubhūtyeti cid-rūpatvād viśeṣaḥ | na kevalam etāvad api tu akhilānāṁ paraspara-siddhānāṁ siddhir yasmāt tathābhūtaḥ sann iti ||

|| 11.12 || śrī-bhagavān ||27||

[28]

yasmāt svarūpa-bhūtayaiva śaktyā tathā prakāśate tasmād eka-rūpa-svarūpa-bhāktvam api dī pavad eva | nātmā jajāne ty ādāv [BhP 11.3.37][5] upalabdhi-mātram ity anenaivoktaṁ mātra-padaṁ tad-dharmāṇām api svarūpānatiriktatvaṁ dhvanayati | atha cetanatvaṁ nāma svasya cid-rūpatve'py anyasya dehādeś cetayitṛtvaṁ dīpādi-prakāśayitṛtvavat | tad etad vilakṣaṇa ity ādāv eva dṛṣṭāntenoktam | prakāśaka iti cetayitṛtve hetuḥ | vyāpti-śīlatvam udāhariṣyamāṇa ātmety ādau śrī-prahlāda-vākye vyāpaka ity anenoktaṁ vyāpti-śīlatvam ati-sūkṣmatayā sarvācetanāntaḥ-praveśa-svabhāvatvam | jñāna-mātrātmako na cety atra cid-ānandātmaka ity api hetv-antaram | tatra tasya jaḍa-pratiyogitvena jñānatvaṁ duḥkha-pratiyogitvena tu jñānatvam ānandatvaṁ ca | jñānatvaṁ tūdāhṛtam | ānandatvaṁ nirupādhipremāspadatvena sādhayati |

tasmāt priyatamaḥ svātmā
sarveṣām eva dehinām |
tad artham eva sakalaṁ
jagac caitac carācaram || [BhP 10.14.54]

spaṣṭam || 10.14 || śrī-śukaḥ ||28||

[29]

tasmiṁś cānandātmake jñāne pratisvaṁ yuṣmad-arthatvaṁ na bhavati | kintv ātmatvād asmad-arthatvam eva | tac cāsmad-arthatvam ahambhāva eva | tato'ham ity etac chabdābhidheyākāram evaa jñānaṁ śuddha ātmā prakṛtyāveśo'nyathā nopapadyate | yata evāveśāt tadīya-saṅkhāta evāham ity ahasmāvāntaraṁ prāpnoti tad etad abhipretya tasyāhamatvam āha |

evaṁ parābhidhyānena
kartṛtvaṁ prakṛteḥ pumān |
karmasu kriyamāṇeṣu
guṇair ātmani manyate || [BhP 3.26.6]

parābhidhyānena prakṛtyāveśena prakṛtir evāham iti mananena prakṛti-guṇaiḥ kriyamāṇeṣu karmasu kartṛtvam ātmani manyate | atra nirahambhāvasya parābhidhyānāsambhavāt parāveśajātāhaṅkārasya cāvarakatvād asty eva tasminn anyo'hambhāva-viśeṣaḥ | sa ca śuddha-svarūpa-mātra-niṣṭhatvān na saṁsāra-hetur iti spaṣṭam | etad evāhaṅkāra-dvayaṁ sanne yad indriya-gaṇe'hami ca prasupte kūṭastha āśayam ṛte tad-anusmṛtir na ity atra [BhP 11.3.39] darśitam[6] | upādhvabhimānātmakasyāhaṅkārasya prasuptatvāt tad-anusmṛtir na ity anena sukham aham asvāpsvam ity ātmano'hatayaiva parāmarśāc ca ataeva māṁ ahaṁ nājñāsiṣam ity atra parāmarśe'pi upādhyabhimānino'nusandhānābhāvaḥ anyasya tv ajñāna-sākṣitvenānusandhānam iti dik |

|| 3.26 || śrī-kapiladevaḥ ||29||

[30]

tathā –

[5] Quoted above in section 22.
[6] Above, section 19.

nṛtyato gāyataḥ paśyan
yathaivānukaroti tān |
evaṁ buddhi-guṇān paśyann
anīho'py anukāryate || [BhP 11.12.53]

pūrvavat || 11.12 || śrī bhagavān ||30||

[31]

evam eva svapna-dṛṣṭāntam api ghaṭayann āha |

yad-arthena vināmuṣya
puṁsa ātma-viparyayaḥ |
pratīyata upadraṣṭuḥ
sva-śiraś chedanādikaḥ || [BhP 3.7.10]

upadraṣṭur amuṣyeti svapna-draṣṭrā amunā jīveneety arthaḥ || 3.7 || śrī-maitreyaḥ ||31||

[32]

sādhite ca savrūpa-bhūte'haṁbhāve pratikṣetraṁ bhinnatvam api sādhitam | yat tu

vastuno yady anānātvam
ātmanaḥ praśna īdṛśaḥ |
kathaṁ ghaṭeta vo viprā
vaktur vā me ka āśrayaḥ || [BhP 11.13.22]

ityādau jñānino laukika-guru-rītiṁ tadīya-prākṛta-dṛṣṭiṁ vānusṛtya svasya jīvāntara-sādhāraṇya-kalpanā-maye śrī-haṁsa-deva-vākye jīvātmanām ekatvam | tat khalu aṁśa-bhede'pi jñānecchūn prati jñānopayogitvena tam avivicyaiva samānākāratvena | bheda-vyapadeśaḥ yathā tatraiva |

pañcātmakeṣu bhūteṣu samāneṣv api vastutaḥ |
ko bhavān iti vaḥ praśno vācārambho hy anarthakaḥ || [BhP 11.13.23] iti |

tatrāpy aṁśa-bhedo'sty eva | ata uktaṁ svayaṁ bhagavatā -- śuni caiva śvapāke ca paṇḍitāḥ samadarśinaḥ [Gītā 5.18] iti | nirdoṣaṁ hi samaṁ brahma ity ādi ca [Gītā 5.19] | atra brahmeti jīva-brahmaivocyate | yathā yathāham etat sad-asat sva-māyayā paśye mayi brahmaṇi kalpitaṁ pare iti | mayi brahmaṇi dehātmakaṁ pare brahmaṇi ca jagad-ātmakaṁ sad-asat kārya-kāraṇa-saṅghātaṁ sva-viṣayaka-māyayā jīva-māyākhyayā deha evāhaṁ tathā indra-candrādy-ātmakaṁ jagad eveśvara itīdaṁ kalpitam eva yayā matyā paśye paśyāmīty arthaḥ | samāna-kāraṇatvād eva pūrvavad anyatra ca so'haṁ sa ca tvam iti | tad evaṁ sarveṣām eva jīvānām ekākāratve sati | yāvat syād guṇa-vaiṣamyaṁ tāvan nānātvam ātmanaḥ | nānātvam ātmano yāvat pāratantryaṁ tadaiva hīty-ādiṣu devādi-deha-bheda-kṛtāgantuka-nānātvaṁ nigadyate |

veṇu-randhra-vibhedena
bhedaḥ ṣaḍ-jādi-saṁjñitaḥ |
abheda-vyāpinī vāyos
tathā tasya mahātmanaḥ || ity [ViP 2.14.32] ādikaṁ tu paramātma-viṣayakam eva |

tad etat sarvam abhipretya jīvānāṁ pratikṣetraṁ bhinnatvaṁ sva-pakṣatvena nirdiśanti |
aparimitā dhruvās tanu-bhṛto yadi sarva-gatā iti || [BhP 10.87.30]

atra yadi-śabdāt pūrva-pāṭhenāparimitatvaṁdhruvatvaṁcāsandigdham iti tatra svapakṣatvaṁpaścāt-pāṭhena sarva-gatatvaṁtu sandigdham iti | tatra para-pakṣatvaṁ spaṣṭam eva | ataeva eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍha ity ādikaṁparmātma-paraṁvākyaṁ jīvānām ekatvaṁbodhayati || 10.87 || śrutayaḥ ||32||

[33]

prati-kṣetra-bhinnatve hetv-antaram aṇur iti | aṇuḥ paramāṇur ity arthaḥ | paramāṇuś ca yasya dig-bhede'py aṁśo na kalpayituṁśakyate sa evāṁśasya parā kāṣṭheti tad-vidaḥ | aṇor apy akhaṇḍa-deha-cetayitṛtvaṁprabhāva-viśeṣād guṇād eva bhavati | yathā śira ādua dhāryamāṇasya jatu-jaṭhitasyāpi mahauṣadhi-khaṇḍasyākhaṇḍa-deha-puṣṭī karaṇādi-hetuḥ prabhāvaḥ | yathā vāyaskāntāder lauha-cālanādi-hetuḥ prabhāva eva tadvat | tad etad aṇutvam āha sūkṣmāṇām apy ahaṁjīva iti [BhP 11.16.11]

tasmāt sūkṣmatā-parākāṣṭhā-prāpto jīva ity arthaḥ | durjñeyatvād yat sūkṣmatvaṁtad atra na vivakṣitam | mahatāṁca mahān ahaṁsūkṣmāṇām apy ahaṁjīva iti paraspara-pratiyogitvena vākya-dvayasyānandaryauktau svārasya-bhaṅgāt | prapañca-madhye hi sarva-kāraṇatvān mahat-tattvasya mahattvaṁnāma vyāpakatvaṁna tu pṛthivyādy-apekṣayā sujñeyatvaṁyathā tadvat prapañce jīvānām api sūkṣmatvaṁparamāṇutvam eveti svārasyam | śrutayaś ca – eṣo'ṇur ātmā cetasā veditavyo yasmin prāṇaḥ pañcadhā saṁviveśeti [MuṇḍU 3.1.9] |

bālāgra-śata-bhāgasya śatadhā kalpitasya ca |
bhāgo jīvaḥ sa vijñeyaḥ [ŚvetU 5.9] iti |

ārāgra-mātro hy aparo'pi dṛṣṭa iti ca || 11.16 || śrī-bhagavān ||33||

[34]

tathā –

aparimitā dhruvās tanu-bhṛto yadi sarva-gatās
tarhi na śāsyateti niyamo dhruva netarathā |
ajani ca yan mayaṁtad avimucya niyantṛ bhavet
samam anujānatāṁyad amataṁmata-duṣṭatayā || [BhP 10.87.30]

ayam arthaḥ – paramātmano'ṁśatvaṁtasmāj jāyamānatvaṁca jīvasya śrūyate | tatra mamaivāṁśo jīva loke [Gītā 15.7] ity ādi siddhe'ṁśatve tāvat tasya vibhutvam uktam ity āhuḥ | aparimitā vastuta evānanta-saṅkhyā nityāś ca ye tanu-bhṛto jīvās te yadi sarvagatā vibhavāḥ syuḥ, tarhi teṣāṁvyāpyatvābhāvena samatvāt śāsyateti niyamo na syāt | īśvaro niyantā jīvo niyamya iti veda-kṛta-niyamo na ghaṭata ity arthaḥ | he dhruva itarathā jīvasyāṇutvena vyāpya-bhāve tu sati na tan-niyamo na api tu sa ghaṭata evety arthaḥ |

atha yato vā imāni bhūtāni jāyante iti jāyamānatvāvasthāyām api vyāpya-vyāpakatvenaiva niyantṛtvaṁbhavati | sarvatraiva kārya-kāraṇayos tathābhāva-darśanād ity āhuḥ ajanīti | yan-mayaṁyad-upādānakaṁyad ajani jāyata ity arthaḥ | tad-upādānaṁkartṛ tasya jāyamānasya yan-niyantṛ bhavet tad avimucya kiñcid apy anuktā vyāpyaivety arthaḥ | kiṁ ca yad-upādāna-rūpaṁparamātmākhyaṁtattvaṁkenāpy apareṇa samaṁsamānam ity anujānatāṁyaḥ kaścit tathā vadati tatrānujñām api dadatām amataṁjñātaṁna bhavatīty arthaḥ | tatra hetuḥ mata-duṣṭatayā tasya matasyāśuddhatvena | tatrāśuddhatvaṁśrutvā ca virodhāt | śrutiś ca asamo vā eṣa paro na hi kaścid eva dṛśyate sarve tv ete na vā jāyante ca mriyate sarve hy apūrṇāś ca bhavantīti caturveda-śikhāyām | na tat-samaś cābhyadhikaś ca dṛśyate iti |

atha kasmād ucyate brahmā bṛṁhati bṛṁhayati ceti cānyatra | bṛhatvād bṛṁhaṇatvāc ca yad brahma paramaṁ vidur iti [ViP 1.12.57] śrī-viṣṇu-purāṇe | ataḥ paramātmana eva sarva-vyāpakatvam | eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā ity ādau | tasmād aṇur eva jīva iti |

yat tu śrī-bhagavad-gītāsu nityaḥ sarva-gataḥ sthāṇur ity ādinā jīva-nirūpaṇaṁ tatra sarva-gataḥ śrī-bhagavān eva tat-sthas tad-āśritaś cāsāv aguṇaś ca iti sarvagataḥ sthāṇur jīvaḥ proktaḥ || 10.87 || śrutayaḥ ||34||

[35]

atha śuddha-svarūpatvān nitya-nirmalatvam udāhṛtam eva | śuddho vicaṣṭe hy aviśuddha-kartur ity anena | tathā tenaiva śuddhasyāpi jñātṛtvam apy udāhṛtam | jñānaṁ ca nityasya svābhāvika-dharmatvān nityam | ataeva na vikriyātmakam api | tathā caitanya-sambandhena dehādeḥ kartṛtva-darśanāt | kvacid acetanasya kartṛtvaṁ ca | na ṛte tat kriyate kiṁ ca nāre ity ādāv antaryāmi-caitanya-sambandhena bhavatīty aṅgīkārāc ca śuddhād eva kartṛtvaṁ pravartate | tad uktam – dehendriya-prāṇa-mano-dhiyo'mī yad-aṁśa-biddhāḥ pracaranti karmasv iti [BhP 6.16.24] | tat tūpādhi-prādhānyena pravartamānam upādhi-dharmatvena vyapadiśyate | yathā – kārya-kāraṇa-kartṛtve kāraṇaṁ prakṛtiṁ vidur ity [BhP 3.26.8] ādau | paramātma-prādhānyena pravartamānaṁ tu nirupādhikam evety āha |

sāttvikaḥ kārako'saṅgī
rāgāndho rājasaḥ smṛtaḥ |
tāmasaḥ smṛti-vibhraṣṭo
nirguṇo mad-apāśrayaḥ || [BhP 11.25.26]

spaṣṭam || 11.25 || śrī-bhagavān ||35||

[36]

atha bhoktṛtvaṁ saṁvedana-rūpatvena yathā tathā tatraiva cid-rūpe paryavasyatīty āha bhoktṛtve sukha-duḥkhānāṁ puruṣaṁ prakṛteḥ param iti [BhP 3.26.8] || kāraṇam iti pūrveṇaivānvayaḥ || 3.26 || śrī-kapila-devaḥ ||36||

[37]

atha paramātmaika-śeṣatveti vyākhyeyam | ekaḥ paramātmano'nyaḥ śeṣo'ṁśaḥ | sa cāsau sa ca eka-śeṣaḥ | paramātmana eka-śeṣaḥ paramātmaika-śeṣaḥ | tasya bhāvas tattvaṁ tad eva svabhāvaḥ prakṛtir yasya sa paramātmaika-śeṣatva-svabhāvaḥ | tathābhūtaś cāyaṁ sarvadā mokṣa-daśāyām apīty arthaḥ | etādṛśatvaṁ cāsya svataḥ svarūpata eva na tu paricchedādinā | tadīya-svābhāvikācintya-śaktyā svābhāvika-tadīya-raśmi-paramāṇu-sthānīyatvāt aupādhikāvathāyās tv aṁśena prakṛti-śeṣatvam api bhavati iti ca svata ity asya bhāvaḥ | śakti-rūpatvaṁ cāsya taṭastha-śakty-ātmakatvāt, tathā tadīya-raśmi-sthānīyatve'pi nitya-tad-āśrayitvāt tad-vyatirekeṇa vyatirekāt | hetur bhāvo'sya sargāder ity anusāreṇa jagat-sṛṣṭau tat-sādhanatvāt | dravya-svarūpatve'pi pradhāna-sāmyāc cāvagamyate | uktaṁ ca prakṛti-viśeṣatvena tasya śaktitvam –

viṣṇu-śaktiḥ parā proktā
kṣetrajñākhyā tathā parā |
avidyā karma-saṁjñākhyā
tṛtīyā śaktir ucyate || iti viṣṇu-purāṇe [ViP 6.7.61] |

bhūmir āpo'nalo vāyur ity [Gītā 7.4] ādau bhinnā prakṛtir aṣṭadhety anantaram |

apareyam itas tv anyāṁ
prakṛtiṁ viddhi me parām |
jīva-bhūtāṁ mahā-bāho
yayedaṁ dhāryate jagat || iti śrī-gītopaniṣatsu ca |

viṣṇu-śaktiḥ parā proktety ādi viṣṇu-purāṇa-vacane tu tisṝṇām eva pṛthak śaktitva-nirdeśāt kṣetrajñasyāvidyā-karma-sambandhena śaktitvam iti parāstam | kintu svarūpenaivety āyātam | tathā ca gītam mamaivāṁśa iti | ataevāpareyam itas tv anyām ity uktam | kṣetrajña etā manaso vibhūtīr ity ādau kṣetrajña-śabdaś ca śuddhe'pi pravartate kṣetra-śabdasyopalakṣaṇa-mātratvāt |

tad evaṁ śaktitve'py anyatvam asya taṭasthatvāt | taṭasthatvaṁ ca māyā-śakty-atītatvāt | asyāvidyā-parābhavādi-rūpeṇa doṣeṇa paramātmano lepābhāvāc cobhaya-koṭāv apraveśāt | tasya tac-chaktitve saty api paramātmanas tal-lepābhāvaś ca yathā kvacid eka-deśa-sthe raśmau chāyayā tiraskṛte'pi sūryasyātiraskāras tadvat | uktaṁ ca taṭasthatvaṁ śrī-nārada-pañcarātre –

yat taṭasthaṁ tu cid-rūpaṁ
sva-saṁvedyād vinirgatam |
rañjitaṁ guṇa-rāgeṇa
sa jīva iti kathyate || ity ādau |

ato viṣṇu-purāṇe'py antarāla eva paṭhito'sau | anyatvaṁ ca śrutau asmān māyī sṛjate viśvam etat tasmiṁś cānyo māyayā saṁniruddhaḥ [ŚvetU 4.9] | tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atti ity ādau | ataevoktaṁ vaiṣṇave vibheda-janake jñāne nāśam ātyantikaṁ gate | ātmano brahmaṇo bhedam asantaṁ kaḥ kariṣyatīti | devatva-manuṣyatvādi-lakṣaṇo viśeṣato yo bhedas tasya janake'py ajñāne nāśaṁ gate brahmaṇaḥ paramātmanaḥ sakāśād ātmano jīvasya yo bhedaḥ svābhāvikas taṁ bhedam asantaṁ kaḥ kariṣyati api tu santaṁ vidyamānam eva sarva eva kariṣyatīty arthaḥ | uttaratra pāṭhe nāsantam ity etasya vidheyatvād anyārthaḥ kaṣṭa-sṛṣṭa eveti mokṣadāyām api tad-aṁśatvāvyabhicāraḥ svābhāvika-śaktitvād eva | ataevāvidyā-vimokṣa-pūrvaka-svarūpāvashtiti-lakṣaṇāyāṁ muktau tal-līnasya tat-sādharmyāpattir bhavati | nirañjanaḥ paramaṁ sāmyam upaitīty ādi-śrutibhyaḥ | idaṁ jñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ | svarge'pi nopajāyate pralaye na vyathanti ceti śrī-gītopaniṣadbhyaś ca | ataeva brahma veda brahmaiva bhavatīty [Muṇḍ 3.2.9] ādiṣu ca brahma-tādātmyam eva bodhayati | svābhāvyāpattir upapatter itivat | tad evaṁ śaktitve siddhe śakti-śaktimatoḥ parasparānupraveśāt śaktimad-vyatireke śakti-vyatirekāt cittvāviśeṣāc ca kvacid abheda-nirdeśa ekasminn api vastuni śakti-vaividhya-darśanāt bheda-nirdeśaś ca nāsamañjasaḥ | śrī-rāmānujīyās tu adhiṣṭhānādhiṣṭhātror api jīveśayor abheda-vyapadeśo vyakti-jātyor gavādi-vyapadeśavad iti manyante | yathā śrī-viṣṇu-purāṇe[7]–

yo'yaṁ tavāgato deva-
samīpaṁ devatā-gaṇaḥ |
sa tvam eva jagat-sraṣṭā
yataḥ sarva-gato bhavān || iti |

[7] Not found in Gita Press edition.

śrī -gī tāsu ca – sarvaṁsamāpnoṣ i tato'si sarva iti | tatra jñānecchūn prati śāstram abhedam upadiśati bhaktī cchūn prati tu bhedam eva | kvacit tu paramātma-pratibimbatvaṁyad asya śrūyate, yathā –

yathā puruṣ a ātmānam ekam ādarśa-cakṣ uṣ or dvidhā-bhūtam evekṣ eta tathaivāntaram āvayor iti | tad api jñānecchūn praty abheda-dṛ ṣ ṭ i-poṣ aṇārtham evocyate na vāstava-vṛ ttyaiva pratibimbatvena | advayavāda-guru-mate'py ambuvad agrahaṇād[8] iti [Vs 3.2.19] nyāya-virodhād vṛ ddhi-hrāsa-bhāktvam antrabhāvād ubhaya-sāmañjasyād evam iti [Vs 3.2.20] nyāyena yathā-kathañcit pratibimba-sādṛ śya-mātrāṅgī kārāc ca | tad etat tasya parmātmāṁśa-rūpatāyā nityatvaṁśrī -gī topaniṣ adbhir api darśitam mamaivāṁśo jī va-loke jī va-bhūtaḥ sanātana iti | tad evamaṁśatvaṁtāvad āha tatra samaṣ ṭ eḥ --

eña hy açeña-sattvänäm
ätmäàçaù paramätmanaù |
ädyo 'vatäro yaträsau
bhüta-grämo vibhävyate || [BhP 3.6.8]

öékä ca – açeña-sattvänäm präëinäm ätmä vyañöénäà tad-aàçatvät aàço jévaù | avatäratoktis tasmin näräyaëävirbhäväbhipräyeëety eñä || 3.6 || çré-çukaù || 37 ||

[38]

atha vyaṣ ṭ eḥ –

ekasyaiva mamāṁśasya
jī vasyaiva mahāmate |
bandho'syāvidyayānāder
vidyayā ca tathetaraḥ || [BhP 11.11.4]

itaro mokṣ aḥ | atra raśmi-paramāṇu-sthānī yo vyaṣ ṭ iḥ | tatra sarvābhimānī kaścit samaṣ ṭ ir iti jñeyam || 11.11 || śrī -bhagavān ||38||

[39]

tatra śaktitvenaivāṁśatvaṁvyañjayanti –

sva-kṛ ta-pure'py amī ṣ v abahir-antara-saṁvaraṇaṁ
tava puruṣ aṁvadanty akhila-śakti-dhṛ to'ṁśa-kṛ tam | [BhP 10.87.20] iti |

abahir-antara-saṁvarṇaṁbahir bahiraṅgāṇi kāraṇāni kāryāṇi antar antaraṅgāṇi tair asaṁvaraṇaṁkārya-kāraṇair asaṁspṛ ṣ ṭ am | aṁśa-kṛ tam aṁśam ity arthaḥ | akhila-śakti-dhṛ taḥ sarva-śakti-dharasyeti viśeṣ aṇaṁjī va-śakti-viśiṣ ṭ asyaiva tava jī vo'ṁśo na tu śuddhasyeti gamayitvā jī vasya tac-chakti-rūpatvenaivāṁśatvam ity anenaivāṁśatvam ity etad vyañjayanti | atha taṭ asthatvaṁca sa yad ajayā tyajām anuśayī tety ādau vyaktam asti ubhayakoṭ āv apraviṣ ṭ atvād eva || 10.87 || śrutayaḥ śrī -bhagavantam ||39||

[40]

atha jñānecchuṁprati jī veśayor abhedam āha --

ahaṁbhavān na cānyas tvaṁ

---

[8] ambuvad agrahaṇāt tu na tathātvam is the full sūtra.

tvam evāhaṁvicakṣva bhoḥ |
na nau paśyanti kavayaś
chidraṁjātu manāg api || [BhP 4.28.62]

spaṣṭaṁ|| 4.28 || śrī-paramātmā purañjanam || 40 ||

[41]

tatra pūrvokta-rītyā prathamaṁtāvat sarveṣām eva tattvānāṁparasparānupraveśa-vivakṣayaikyaṁpratīyate ity evaṁśaktimati paramātmani jīvākhya-śakty-anupraveśa-vivakṣaiva tayor aikya-pakṣe hetur ity abhipraite śrī-bhagavān --

parasparānupraveśāt
tattvānāṁpuruṣarṣabham |
paurvāparya-prasaṅkhyānaṁ
yathā vaktur vivakṣitam || [BhP 11.22.7]

ṭīkā ca – anyonyasminn anupraveśād vaktur yathā vivakṣitaṁtathā pūrvā alpa-saṅkhyā aparā adhika-saṅkhyā tayor bhāvaḥ paruvāparyaṁtena prasaṅkhyānaṁgaṇanam ity eṣā || 11.22|| śrī-bhagavān || 41 ||

[42]

athāvyatirekeṇa cid-rūpatvāviśeṣeṇāpi tayor aikyam upadiśati –

puruṣeśvarayor atra na vailakṣaṇyam aṇv api |
tad-anya-kalpanāpārthā iti [BhP 11.22.11] |

ṭīkā ca – kathaṁtarhi pañcaviṁśati-pakṣas tatrāha puruṣeti | vailakṣaṇyaṁvisadṛśatvaṁ nāsti dvayor api cid-rūpatvāt | atas tayor atyantam anyatva-kalpanā-pārthā ity eṣā | atra sadṛśatvānanyatvābhyāṁtayoḥ śakti-śaktimattvaṁdarśitam | tenāvyatireko'pi || 11.21 || śrī-bhagavān ||42||

[43]

atha bhaktīcchuṁprati tayor bhedam upadiśati |

yadā rahitam ātmānaṁ
bhūtendriya-guṇāśayaiḥ |
svarūpeṇa mayopetaṁ
paśyan svārājyam ṛcchati || [BhP 3.9.33]

ātmānaṁjīvaṁsvarūpeṇa tasyā jīva-śakter āśraya-bhūtena śaktimatā mayā upetaṁ yuktam | svārājyaṁsārṣṭyādikam || 3.9 || grabhodaśāyī brahmāṇam ||43||

[44]

tatra bhede hetum āha –

anādy-avidyā-yuktasya
puruṣasyātma-vedanam |
svato na sambhavād anyas
tattvajño jñānado bhavet || [BhP 11.22.10]

ṭīkā ca – svato na sambhavati, anyatas tu sambhavāt | svataḥ sarvajñaḥ parmeśvaro'nyo bhaved iti aḍ-viṁśati-tattva-poakṣābhiprāyaḥ ity eṣā | jñānadatvam atra jñānāj jñātuś ca vailakṣaṇyam īśvarasya bodhayaty eveti bhāvaḥ | evaṁ tvatto jñānaṁ hi jīvānāṁ pramoṣas te'tra śaktitaḥ [BhP 11.22.28] ity uddhava-vākyaṁ cāgre |

atra yadi jīvājñānakalpitam eva tasya parameśvaratvaṁ syāt tarhi sthāṇu-puruṣavat tasya jñāna-dattam api na syād ity ataḥ satya eva jīveśvara-bheda ity evaṁ śrī mad-īśvareṇaiva svayaṁ tasya pāramarthikeśvarābhimānitvenaivāstitvaṁ mūḍhān prati bodhitam iti spaṣṭam | bheda-vādinaś cātraiva prakaraṇe yathā viviktaṁ yad vaktraṁ gṛhṇīmo yukti-sambhavād ity atra parama-vivekajas tu bheda eveti | tathā, māyāṁ madīyām udagṛhya vadatāṁ kiṁ nu durghaṭam iti [BhP 11.22.4] ca manyate |

nanu,

śrutiḥ pratyakṣam aitihyam anumānaṁ catuṣṭayam |
pramāṇeṣv anavasthānād vikalpān sa virajyate || ity [BhP 11.19.17]

atra bheda-mātraṁ niṣidhyate vikalpa-śabdasya saṁśayārthatvāt | saṁśayaṁ parityajya vastuny eva niṣṭhā karotīty arthaḥ | ataeva karmaṇāṁ pariṇāmitvād āviriñcyād amaṅgalam | vipaścin naśvaraṁ paśyed adṛṣṭam api dṛṣṭavad ity atrāsyottara-śloke'pi viriñcam evāvadhiṁ kṛtvā naśvaratva-dṛṣṭir uktā na tu vaikuṇṭhādikam apīti || 11.19 || śrī-bhagavān ||44||

[45]

anyatrāpi śrī-jāmātṛ-munibhir upadiṣṭasya jīva-lakṣaṇasyaviopajīvyatvena taṁ lakṣayati tribhiḥ –

ahaṁ mamābhimānotthaiḥ
kāma-lobhādibhir malaiḥ |
vītaṁ yadā manaḥ śuddham
aduḥkham asukhaṁ samam || [BhP 3.25.16]

tadā puruṣa ātmānaṁ
kevalaṁ prakṛteḥ param |
nirantaraṁ svayaṁ-jyotir
aṇimānam akhaṇḍitam || [BhP 3.25.17]

jñāna-vairāgya-yuktena
bhakti-yuktena cātmanā |
paripaśyaty udāsīnaṁ
prakṛtiṁ ca hataujasam || [BhP 3.25.18]

spaṣṭaiva yojanā | tavāham iti padyena sa ātmā nitya-nirmala iti | ātmānam ity anenaivāham artha iti | anyathā hy ātmatva-pratīty-abhāvaḥ syāt | kevalam ity anenaika-rūpa-svarūpa-bhāg iti | prakṛteḥ param ity anena vikāra-rahitaḥ | bhakti-yuktenety anena paramātma-prasādādhīna-tat-prakāśatvāt nirantaram ity anena nityatvāt paramātmaika-śeṣatvam iti | svayaṁ jyotir ity anena svasmai svayaṁ prakāśa iti jñāna-mātrātmako na ca iti ca | aṇimānam ity anenāṇur eveti prati-kṣetraṁ bhinna iti ca | akhaṇḍitam ity anena vicchinna-jñānādi-śaktitvāt jñātṛtva-kartṛtva-bhoktṛtva-nija-dharmaka iti vyañjitam || 3.25 || śrī-kapiladevaḥ ||45||

[46]

tathedam api prāktana-lakṣaṇā-viruddham –

ātmā nityo 'vyayaḥ śuddha
ekaḥ kṣetra-jña āśrayaḥ |
avikriyaḥ sva-dṛg hetur
vyāpako 'saṅgy anāvṛtaḥ || [BhP 7.7.19]

etair dvādaśabhir vidvān
ātmano lakṣaṇaiḥ paraiḥ |
ahaṁmamety asad-bhāvaṁ
dehādau mohajaṁtyajet || [BhP 7.7.20]

avyayaḥ apakṣaya-śūnyaḥ | eko na tu dehedriyādi-saṅghāta-rūpaḥ | kṣetrajño jñātṛtvādi-dharmakaḥ | indriyādīnām āśrayaḥ | svābhāvika-jñātṛtvād evāvikriyaḥ | svadṛk svasmai svayaṁprakāśaḥ | hetuḥ sargādi-nimittam | tad uktaṁśrī-sūtena – hetur jīvo'sya sargāder avidyā-karma-kāraka [BhP 12.7.18] iti | vyāpako vyāpti-śīlaḥ | asaṅgī anāvṛtaś ca svataḥ prakāśa-rūpatvāt | ahaṁmamety asadbhāvaṁdehādau mohajaṁtyajed iti dehādy-adhikaraṇakasya mohajasyaiva tyāgo na tu svarūpa-bhūtasyety ahama artha iti | vyajjate | tad evaṁjīvas taad –aṁśatvāt sūkṣma-jyotī-rūpa ity eke | tathaiva hi kaustubhāṁśatvena vyañjitam | tathā ca skānda-prabhāsa-khaṇḍe jīva-nirūpaṇe –

na tasya rūpaṁvarṇā vā pramāṇaṁdṛśyate kvacit |
na śakyaṁkathituṁvāpi sūkṣmaś cānanta-vigrahaḥ ||
bālāgra-śata-bhāgasya śatadhā kalpitasya ca |
tasmāt sūkṣmataro devaḥ sa cānantyāya kalpyte ||
āditya-varṇaṁsūkṣmābham ab-bindum iva puṣkare |
nakṣatram iva paśyanti yogino jñāna-cakṣuṣā || iti ||

||7.9|| śrī-prahlādo'sura-bālakān ||46||

[47]

tad evam anantā eva jīvākhyās taṭasthāḥ śaktayaḥ | tatra tāsāṁvarga-dvayam | eko vargo'nādita eva bhagavad-unmukhaḥ anyas tv anādita eva bhagavat-parāṁmukhaḥ | svabhāvatas tadīya-jñāna-bhāvāt tadīya-jñānābhāvāc ca | atra prathamo'ntaraṅgāśakti-vilāsānugṛhīto nitya-bhagavat-parikara-rūpo garuḍādikaḥ | yathoktaṁpādmottara-khaṇḍe tripād-vibhūter lokās tv ity ādau bhagavat-sandarbhodāhṛte (81) | asya ca taṭasthatvaṁ jīvatva-prasiddher īśvaratva-koṭāv apraveśāt | aparasya tat-parāṁmukhatva-doṣeṇa labdha-cchidrayā māyayā paribhūtaḥ saṁsārī | yathoktaṁhaṁsa-guhya-stave – sarvaṁpumān veda guṇāṁś ca taj-jño na veda sarvajñam anantam īḍe iti [BhP 6.4.25] | ekādaśe ca -- bhayaṁdvitīyābhiniveśataḥ syād iti [BhP 11.2.37] |

tad-varga-dvayam evoktaṁśrī-vidureṇāpi –

tattvānāṁbhagavaṁs teṣāṁ
katidhā prati-saṅkramaḥ |
tatremaṁka upāsīran
ka u svid anuśerate || [BhP 3.7.37] ity anena |

tatra parameśvara-parāḍmukhānāṁ śuddhānām api tac-chakti-viśiṣṭān parameśvarāt sopādhikaṁjanma bhavati | tac ca janma nijopādhi-janmanā nija-jnamābhimāna-hetukādhyātmikāvasthā-prāptir eva | tad etad āhuḥ --

na ghaṭata udbhavaḥ prakṛti-puruṣayor ajayor
ubhaya-yujā bhavany asubhṛto jala-budbudavat |
tvayi na ime tato vividha-nāma-guṇaiḥ parame
sarita ivārṇave madhuni likhyur aśeṣa-rasāḥ || [BhP 10.87.31]

prakṛtes traiguṇyaṁ puruṣaṁśuddhau jīvas tayor dvayor apy ajatvād udbhavo na ghaṭate ye cāsubhṛta ādhyātmika-rūpāḥ sopādhayo jīvā jāyante tat-tad-ubhaya-śakti-yujā paramātmanaiva kāraṇena jāyante prakṛti-vikāra-pralayeṇa supta-vāsanatvāt śuddhās tāḥ paramātmani līnā jīvākhyāḥ śaktayaḥ sṛṣṭi-kāle vikāriṇīṁ prakṛtim āsṛjya kṣbhita-vāsanāḥ satyaḥ sopādhikāvasthāṁ prāpnuvantya eva vyuccarantīty arthaḥ | etad abhipretyaiva bhagavān eka āsedam ity [3.5.23] ādi tṛtīya-skandha-prakaraṇe –

kāla-vṛttyā tu māyāyāṁ
guṇa-mayyām adhokṣajaḥ |
puruṣeṇātma-bhūtena
vīryam ādhatta vīryavān || [BhP 3.5.26]

ity anena vīrya-śabdoktasya jīvasya prakṛtāvādhānam uktam | evaṁ śrī-gītopaniṣatsv api mama yonir mahad brahma tasmin garbhaṁ dadhāmy aham ity [Gītā 14.3] atroktam | ṭīkākāraiś ca brahma-śabdena prakṛtir vyākhyātā garbha-śabdena jīva iti | punar eṣa eva tṛtīye –

daivāt kṣubhita-dharmiṇyāṁ
svasyāṁ yonau paraḥ pumān |
ādhatta vīryaṁ sāsūta
mahat tattvaṁ hiraṇmayam || [BhP 3.26.19]

ity atra vīryaṁ cic-chaktim iti ṭīkāyāṁ vyākhyātamataḥ śaktitvam asya ṭīkā-sammatam | tato'kasmād udbhava-mātrāṁśe dṛṣṭāntaḥ | jala-budbudavad iti | ataḥ punar api pralaya-samaye ime sopādhikā jīvās tvayi bimbasthānīya-mūla-cid-rūpe raśmi-sthānīya-cid-eka-lakṣaṇa-śuddha-jīva-śaktimaye | tata eva svam apīto bhavatīty ādi śrutau sva-śabdābhidheye parame paramātmani vividha-nāma-guṇair vividhābhir devādi saṁjñābhir vividhaiḥ śubhāśubha-guṇaiś ca saha lilyur līyante | pūrvavat pralaye'pi dṛṣṭāntaḥ sarita ivārṇava iti aśeṣa-rasā iva madhuni iti ca | atra deva-manuṣyādi-nāma-rūpa-parityāgena tasmin līne'pi svarūpa-bhedo'sty eva tat-tad-aṁśa-sad-bhāvād ity abhiprāyaḥ | atra śrutayaḥ ajām ekām ity [ŚvetU 5.5] ādi |

yathā nadyaḥ syandamānāḥ samudre
'staṁ gacchanti nāma-rūpe vihāya |
tathā vidvān nāma-rūpād vimuktaḥ
parāt paraṁ puruṣam upaiti divyam || [MuṇḍU 3.2.8] iti |

yathā saumyemā madhu-kṛto nistiṣṭhanti nānā-rūpāṇām vṛkṣāṇāṁ rasān samavahāram ekatāṁ rasaṁ gamayanti || [ChāU 6.9.1]

te yathā vivekaṁ na labhante amuṣāhaṁ vṛkṣasya raso'smīty evaṁ khalu saumyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sati sampadya na viduḥ sati sampadyāmaha iti || iti [ChāU 6.9.2]

|| 10.87 || śrutayaḥ śrī-bhagavantam ||47||

[48]

tad evaṁ paramātmanas taṭasthākhyā śaktir vivṛtā | antaraṅgākhyā tu pūrvavad eva jñeyā | atha bahiraṅgākhyā vivriyate |

eṣā māyā bhagavataḥ
sṛṣṭi-sthity-anta-kāriṇī
tri-varṇā varṇitāsmābhiḥ
kiṁ bhūyaḥ śrotum icchasi || [BhP 11.3.18]

bhagavataḥ svarūpa-bhūtaiśvaryādeḥ | paramātmana eṣā taṭastha-lakṣaṇena pūrvoktā jagat-sṛṣṭy-ādi-kāriṇī māyākhyā śaktiḥ | trayo varṇā yasyāḥ sā | tathā cātharvaṇikāḥ paṭhanti | sitāsitā ca kṛṣṇā ca sarva-kāma-dughā vibhor iti | uktaṁ ca daivī hy eṣā guṇamayī mama māyā duratyayā [Gītā 7.14] iti ||11.3|| antarīkṣo videham ||48||

[49]

tasyā māyāyāś cāṁśa-dvayam | tatra guṇa-rūpasya māyākhyasya nimittāṁśasya drava-rūpasya pradhānākhyasyopādānāṁśasya ca parasparaṁ bhedam āha caturbhiḥ |

atha te sampravakṣyāmi
sāṅkhyaṁ pūrva-viniścitam |
yad vijñāya pumān sadyo
jahyād vaikalpikaṁ bhramam || [BhP 11.24.1]

ṭīkā ca – advitīyāt paramātmano māyayā prakṛti-puruṣa-dvārā sarvaṁ dvaitam udeti punas tatraiva līyate ity anusandadhānasya puruṣasya dvandva-bhramo nivartate iti vaktuṁ sāṅkhyaṁ prastauti atha te ity eṣā | atra pradhāna-paryāyaḥ prakṛti-śabdhaḥ ||49||

[50]

āsīj jñāna-mayo arthaṁ
ekam evāvikalpitam |
yadā viveka-nipuṇā
ādau kṛta-yuge yuge || [BhP 11.24.2]

ṭīkā ca – atho śabdaḥ kārtsnye | jñānaṁ draṣṭṛ | tena dṛśya-rūpaḥ kṛtsno'py arthaś ca vikalpa-śūnyam ekam eva | brahmaṇy eva līnam āsīd ity arthaḥ | ity eṣā |

tṛtīya-skandhe ca bhagavān eka āsedam agra ātmātmanāṁ vibhur ity [BhP 3.5.23] ādau yad bhagavattvena śabdyate tad evātra brahmatvena śabdyate iti vadantīty ādivad ubhatraikam eva vastu pratipādyam | ante tu eṣa sāṅkhya-vidhiḥ prokta ity ādau parāvara-dṛśā mayety anena bhagavad-rūpeṇāpy avasthitiḥ spaṣṭaiva | kadety apekṣāyām āha | yadā ādau kṛta-yuge viveka-nipuṇā janā bhavanti tasmin yuge tat pūrvasmin pralaya-samaya ity arthaḥ ||50||

[51]

tan-māyā-phala-rūpeṇa
kevalaṁ nirvikalpitam |
vāṅ-mano-gocaraṁ satyaṁ
dvidhā samabhavad bṛhat || [BhP 11.24.3]

ṭīkā ca – tad bṛhad brahma vāṅ-mano-gocaraṁ yathā bhavati tathā | māyā dṛśyam | phalaṁ tat-prakāśaḥ | tad-rūpeṇa māyā-rūpeṇa vilāsa-rūpeṇa ca dvidhābhūd ity eṣā | atra māyā

dṛśyam iti phalaṁtat-prakāśa iti chedaḥ | tena brahmaṇā yad dṛśyaṁvastu tan māyā | tasya brahmaṇo yaḥ prakāśa-vikāśaḥ sa phalam ity arthaḥ ||51||

[52]

tayor ekataro hy arthaḥ
prakṛtiḥ sobhayātmikā |
jānanty anyatamo bhāvaḥ
puruṣaḥ so'bhidhīyate || [BhP 11.24.4]

ṭīkā ca – tayor dvidhābhūtayor aṁśayor madhye ubhayātmikā kārya-kāraṇa-rūpiṇī | ity eṣā | śrī-viṣṇu-purāṇe – viṣṇoḥ svarūpāt parato hi te'nye rūpaṁpradhānaṁpuruṣaś ca vipra ity [ViP 1.2.24] atra teṣām eva ṭīkā ca – parato nirupāder viṣṇoḥ svarūpāt te prāg ukte pradhānaṁpuruṣaṁceti dve rūpe anye māyā-kṛte iti || 11.24 || bhagavān **||52||**

[53]

anyatra tayor upādāna-nimittayor aṁśayor vṛtti-bhedena bhedān apy āha --

kālo daivaṁkarma jīvaḥ svabhāvo
dravyaṁkṣetraṁprāṇam ātmā vikāraḥ |
tat-saṅghāto bījaroha-pravāhas
tan-māyaiṣā tan-niṣedhaṁprapadye || [BhP 10.63.26]

ṭīkā ca – kālaḥ kṣobhakaḥ | karma nimittaṁtad eva phalābhimukham abhivyaktaṁ daivam | svabhāvas tat-saṁskāraḥ | jīvas tadvān | dravyaṁbhūta-sūkṣmāṇi | kṣetraṁ prakṛtiḥ | prāṇaḥ sūtram | ātmā ahaṅkāraḥ | vikāra ekādeśendriyāṇi mahābhūtāni ceti ṣoḍaśakaḥ tat-saṅghāto dehaḥ | tasya ca bīja-rohavat pravāhaḥ | roho'ṅkuraḥ | dehād bīja-rūpaṁkarma | tato'ṅkura-rūpo dehaḥ | tataḥ punar evam iti pravāhaḥ | taṁtvāṁ niṣedhāvadhi-bhūtaṁprapadye bhaje iti | ity eṣā |

atra kāla-daiva-karma-svabhāvā nimittāṁśāḥ anye upādānāṁśās tadvān jīvas tūbhayātmakas tathopādāna-varge nimitta-śakty-aṁśo'py anuvartate | yathā jīvopādhi-lakṣaṇe'ham-ākhye tattve tadīyāham (aṁha?)-bhāvaḥ sa hy avidyā-pariṇāma ity ādi | yathoktaṁtṛtīyasya ṣaṣṭhe –

ātmānaṁcāsya nirbhinnam
abhimāno 'viśat padam |
karmaṇāṁśena yenāsau
kartavyaṁpratipadyate || [BhP 3.6.25] iti |

atrātmānam ahaṅkāram abhimāno rudraḥ karmaṇāhaṁ-vṛttyā iti ṭīkā ca | atra ca yan nirbhinnaṁtad-adhiṣṭhātnaṁvāg-ādīndriyaṁtṛtīyānta-madhyātmam iti prakaraṇa-nirṇayaṣ ṭīkāyām eva kṛto'sti | bīja-rūpatvaṁkāraṇatā-mātra-vivakṣayā | tad evam atrāpi mūla-māyāyāḥ sarvopādānāṁśa-mūla-bhūtaṁkṣetra-śabdoktaṁpradhānam apy aṁśa-rūpam ity adhigatam | jīvas tadvān ity anena śuddha-jīvasya māyātītatvaṁbodhayati || 10.62 || jvaraḥ śrī-bhagavantam ||52||

[54]

atha nimitta-rūpāṁśasya prathame dve vṛttī āha –

vidyāvidye mama tanū

viddhy uddhava śarīriṇām |
bandha-mokṣa-karī ādye
māyayā me vinirmitte || [BhP 11.11.3]

ṭīkā ca—tanyete bandha-mokṣāv ābhyām iti tanū śaktī me māyayā vinirmite | māyā-vṛtti-rūpatvād bandha-mokṣa-karī ty eka-vacanaṁ dvi-vacanārthe | nanu tat-kāryatve bandha-mokṣayor anāditva-nityatve na syātāṁ tatrāha ādye anādī | tato yāvad avidyāṁ prerayāmi tāvad bandhaḥ yadā vidyāṁ dadāmi tadā mokṣaḥ sphuratī ty arthaḥ | ity eṣā |

atra māyā-vṛttitvād iti vastuto māyā-vṛttī eva te | vinirmitatvaṁ tv aparānanta-vṛttikayā tayā prakāśamānatvād evocyate | yato'nādī ity arthaḥ | tathā sphuratī ty asya mokṣa ity anenaivānvayaḥ | jīvasya svato muktatvam eva | bandhas tv avidyā-mātreṇa pratītaḥ | vidyodaye tu tat prakāśate mātram | tato nitya eva mokṣa iti bhāvaḥ | na ca vācyam eṣā māyety ādau sāmānya-lakṣaṇo mokṣa-pradatvaṁ tasyā noktam ity asamyaaktvam iti | antakāritvenātyanta-pralaya-rūpasya mokṣasyāpy upalakṣitatvāt | atra vdiyākhyā vṛttir iyaṁ svarūpa-śakti-vṛtti-viśeṣa-vidyā-prakāśe dvāram eva na tu svayam eva seti jñeyam | athāvidyākhyasya bhāgasya deva vṛttī | āvaraṇātmikā vikṣepātmikā ca | tatra pūrvā jīva eva tiṣṭhantī tadīyaṁ svābhāvikaṁ jñānam āvṛṇvānā | uttarā ca taṁ tad-anyathā-jñānena sañcayantī vartata iti || 11.11 || śrī-bhagavān ||54||

[55]

atra nimittāṁśas tv evaṁ vivecanīyaḥ | yathā nimittāṁśa-rūpayā māyākhyayaiva prasiddhā śaktis tridhā dṛśyate jñānecchā-kriyā-rūpatvena | tatra tasyāḥ parameśvara-jñāna-rūpatvaṁ yathā tṛtīye |

sā vā etasya saṁdraṣṭuḥ
śaktiḥ sad-asad-ātmikā |
māyā nāma mahā-bhāga
yayedaṁ nirmame vibhuḥ || [BhP 3.5.25] iti |

asya ṭīkāyām | sā vai draṣṭṛ-dṛśyānusandhāna-rūpā | saha-dṛśyam asad-dṛśyam ātmā svarūpam | sad-asatī r ātmā yasyās tad-ubhayānusandhāna-rūpatvād iti | tad-icchā-rūpatvaṁ yathā tatraiva | ātmecchānugatāv ātmety asya ṭīkāyām | ātmecchā māyā tasyānugatau laye satī ti | tat-kriyā-rūpatvaṁ caikādaśe eṣā māyā bhagavata ity udāhṛta-vacane eva draṣṭavyam | yad yadi parameśvarasya sākṣāj jñānādikaṁ na māyā | kintu svarūpa-śaktir eva | tathāpi taj-jñānādikaṁ prākṛte kārye na tad-arthaṁ pravartate | kintu bhaktārtham eva pravartamānam anuṣaṅgennaiva pravartata ity agre vivecanī yatvāt | tat-pravṛttyābhāsa-saṁvalitaṁ yan māyā-vṛtti-rūpaṁ jñānādikam anyat tad eva taj-jñānādi-śabdenocyate | tathābhūtaṁ ca taj-jñānādikaṁ dvividham | svabhāva-siddhatvāt kevala-parameśvara-niṣṭhaṁ tad-dattatvāt jīva-niṣṭhaṁ ca | tatra prathamaṁ draṣṭṛ-dṛśyānusandhāna-sisṛkṣā-kālādi-rūpaṁ dvitīyaṁ vidyāvidyā-bhogecchā-karmādi-rūpam iti | atho-pādānāṁśasya pradhānasya lakṣaṇam |

yat tat tri-guṇam avyaktaṁ
nityaṁ sad-asad-ātmakam |
pradhānaṁ prakṛtiṁ prāhur
aviśeṣaṁ viśeṣavat || [BhP 3.26.10]

yat khalu tri-guṇaṁ sattvādi-guṇa-traya-samāhāras tad evāvyaktaṁ pradhānaṁ prakṛtiṁ ca prāhuḥ | tatrāvyakta-saṁjñātve hetur aviśeṣaṁ guṇa-traya-sāmya-rūpatvād anabhivyakta-viśeṣam ataevāvyākṛta-saṁjñaṁ ceti gamitam | pradhāna-saṁjñātve hetuḥ viśeṣavat svakārya-rūpāṇāṁ mahad-ādi-viśeṣāṇām āśraya-rūpatayā tebhyaḥ śreṣṭham |

prakṛti-saṁjñatve hetuḥ | sad-asad-ātmakaṁ sad-asatsu kārya-kāraṇa-rūpeṣu mahad-ādiṣu kāraṇatvād anugata ātmā svarūpaṁ yasya tat | tathā nityaṁ pralaye kāraṇa-mātrātmanāvasthita-sarvāṁśatvena sṛṣṭi-sthityoś ca pañcī kṛtāṁśatvenāvikṛtaṁ svarūpaṁ yasya tādṛśam iti brahmatvaṁ mahad-ādi-rūpatvaṁ ca vyāvṛttam | brahmaṇo nirguṇatvāt mahad-ādīnāṁ cāvyaktāpekṣayā kāryarūpatvāt | evaṁ ca śrī-viṣṇu-purāṇe --

avyaktaṁ kāraṇaṁ yat tat
pradhānam ṛṣi-sattamaiḥ |
procyate prakṛtiḥ sūkṣmā
nityaṁ sad-asad-ātmakam ||

akṣayyaṁ nānyad ādhāram
ameyam ajaraṁ dhruvam |
śabda-sparśa-vihīnaṁ tad-
rūpādibhir asaṁhitam ||

triguṇaṁ taj-jagad-yonir
anādi-prabhavāpyayam |
tenāgre sarvam evāsīd
vyāptaṁ vai pralayād anu || ity ādi [ViP 1.2.19-21] |

idam eva pradhānam anāder jagataḥ sūkṣmāvasthā-rūpam avyākṛtāvyaktādy-abhidhaṁ vedāntibhir api parameśvarādhīnatayā manyate tad-adhīnatvād arthavad ity [Vs 1.4.3] ādi-nyāyeṣu niṣidhyate tu sāṅkhyavat svatantratayā ānumānikam apy ekeṣām iti cen na śarīra-rūpaka-vinyasta-gṛhīter darśayati ca ity ādi-nyāyeṣu [Vs 1.4.1] | śvetāśvataropaniṣadi pradhāna-śabdaś ca śrūyate | pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ saṁsāra-bandha-sthiti-mokṣa-hetur ity ādau ||3.26|| śrī-kapiladevaḥ ||55||

[56]

tad evaṁ sandarbha-dvaye śakti-traya-vivṛtiḥ kṛtā | tatra nāmābhinnatā-janita-bhrānti-hānāya saṅgraha-ślokāḥ –

māyā syād antaraṅgāyāṁ bahiraṅgā ca sā smṛtā |
pradhāne'pi kvacid dṛṣṭā tad-vṛttir mohinī ca sā |
ādye traye syāt prakṛtiś cic-chaktis tv antaraṅgikā |
śuddha-jīve'pi te dṛṣṭe tatheśa-jñāna-vīryayoḥ ||
cinmāyā-śakti-vṛttyos tu vidyā-śaktir udīryate |
cic-chakti-vṛttau māyāyāṁ yoga-māyā samā smṛtā ||
pradhānāvyākṛtāvyaktaṁ traiguṇye prakṛtau param |
na māyāyāṁ na cic-chaktāv ity ādy ūhyaṁ vivekibhiḥ || iti |

atha māyā-kāryaṁ jagal lakṣyate –

tatas tenānuviddhebhyo
yuktebhyo 'ṇḍam acetanam |
utthitaṁ puruṣo yasmād
udatiṣṭhad asau virāṭ || [BhP 3.26.51]

etad aṇḍaṁ viśeṣākhyaṁ
krama-vṛddhair daśottaraiḥ |
toyādibhiḥ parivṛtaṁ
pradhānenāvṛtair bahiḥ

yatra loka-vitāno 'yaṁ
rūpaṁbhagavato hareḥ || [BhP 3.26.52]

teneśvareṇānubiddhebhyaḥ kṣubhtebhyo mahad-ādibhyo'ṇḍam acetanam utthitam | yasmād aṇḍāsau virāṭ puruṣas tūdatiṣṭhat | bhagavataḥ puruṣasya || 3.26 || śrī-kapiladevaḥ ||56||

[57]

tad evaṁbhagavato rūpam ity uktes tasyāpi prāgvad-aprākṛtatvam āpatati | tan-niṣedhāyāha |

amunī bhagavad-rūpe
mayā te hy anuvarṇite |
ubhe api na gṛhṇanti
māyā-sṛṣṭe vipaścitaḥ || [BhP 2.10.35]

amunī amū upāsanārthaṁbhagavaty āropite jagad-ātmake sthūla-sūkṣmākhye virāṭ hiraṇya-garbhāpara-paryāye samaṣṭi-śarīre ye mayā tubhyam anuvarṇite te ubhe api vipaścito na gṛhṇanti vastutayā nopāsate kiṁtarhi tadīya-bahiraṅgādhiṣṭhānatayaivety arthaḥ | tad uktaṁvaiṣṇave –

yad etad dṛśyate mūrtam
etaj-jñānātmanas tava |
bhrānti-jñānena paśyanti
jagad-rūpam ayoginaḥ || iti [ViP 1.4.39] |

etan-mūrtaṁjagad bhrānti-jñānenaiva tava rūpaṁjānantīty arthaḥ | śrutiś ca – nedaṁyad idam upāsata iti | yad idaṁjagad upāsate prāṇinaḥ nedaṁbrahmeti śrī-rāmānuja-bhāṣyam | ataeva na gṛhṇantīty atra hetur māyā-sṛṣṭe na tu svarūpa-śakti-prādurbhāvite | anena caturbhujādi-lakṣaṇasya sākṣād-rūpasya māyātītatvam api vyaktam | atrāsya jagato māyāmayasya puruṣa-rūpatve puruṣa-guṇāvatārāṇāṁviṣṇv-ādīnāṁsattvādiamayās tad-aṁśā rūpāṇīti jñeyam | tāny apekṣya coktaṁmārkaṇḍeye --

viṣṇuḥ śarīra-grahaṇam aham īśāna eva ca |
kāritās te yato'tas tvāṁkaḥ stotuṁśaktimān bhavet || iti |

śarīra-śabdasya tat-tan-nija-śarīra-vācitve tu tad-grahaṇāt pūrvaṁviṣṇv-ādi-bhedāsambhavāt tan-nirdeśānupapatteḥ || 2.10 || śrī-śukaḥ || 57 ||

[58]

pūrvaṁmāyā-sṛṣṭe ity uktam | tatra māyā-śabdasya nājñānārthatvam | tad-vāde hi sarvam eva jīvādi-dvaitam ajñānenaiva sva-svarūpe brahmaṇi kalpyate iti matam | nirahaṅkārasya kenacid dharmāntareṇāpi rahitasya sarva-vilakṣaṇasya cin-mātrasya brahmaṇas tu nājñānāśrayatvaṁna cājñāna-viṣayatvaṁna ca brahma-hetutvaṁsambhavatīti | paramālaukika-vastutvād acintya-śaktitvaṁtu sambhavet | yat khalu cintāmaṇy-ādāv api dṛśyate,yatā tridoṣaghnauṣadhivat paraspara-virodhinām api guṇānāṁdhāriṇyā tasya niravayavatvādike saty api sāvayavatvādikam aṅgīkṛtam | tatra śabdaś cāsti pramāṇam | vicitra-śaktiḥ puruṣaḥ purāṇaḥ cānveṣāṁśaktayas tādṛśaḥ syur ity ādikāḥ śvetāśvataropaniṣad-ādau | ātmeśvaro'tarkya-sahasra-śaktir ity [BhP 3.33.3] ādikaḥ śrī-bhāgavatādiṣu | tathā ca brahma-sūtram – ātmani caivaṁvicitrāś ca hi iti [Vs. 2.1.28] |

tatra dvaitānyathānupapattyāpi brahmaṇy-ajñānādikaṁ kalpayituṁ na śaktaye asambhavād eva | brahmaṇy acintya-śakti-sad-bhāvasya yukti-labdhatvāt śrutatvāc ca dvaitānyathānupapattiś ca dūre gatā | tataś cācintya-śaktir eva dvaitopapattī kāraṇaṁ paryavasī yate | tasmān nirvikārādisvabhāvena sato'pi paramātmano'cintya-śaktyā viśvākāratvādinā pariṇāmādikaṁ bhavati cintāmaṇy-ayaskāntādī nāṁ sarvārtha-prasava-loha-cālavādivat | tad etad aṅgī kṛ taṁ śrī -bādarāyaṇena śrutes tu śabda-mūlatvād iti [Vs 2.1.27] |

tatas tasya tādṛ śa-śaktitvāt prākṛ tavan-māyā-śabdasyendra-jāla-vidyā-vācitvam api na yuktam | kintu mī yate vicitraṁ nirmī yate'nayeti vicitrārtha-kara-śakti-vācitvam eva | tasmāt paramātma-pariṇāma eva śāstra-siddhāntaḥ | tad etac ca bhagavat-sandarbhe vivṛ tam asti | tatra cāpariṇatasyaiva mato'cintayā śaktyā pariṇāma ity āsau san-mātratāvabhāsamāna-svarūpa-vyūha-rūpa-dravyākhya-śakti-rūpeṇaiva pariṇamate na tu svarūpeṇeti gamyate | yathaiva cintāmaṇiḥ | atas tan-mūlatvān na paramātmopādānatā-sampratipatti-bhaṅgaḥ | tad uktam ekādaśe śrī -bhagavatā –

prakṛ tir yasyopādānam
ādhāraḥ puruṣ aḥ paraḥ |
sato'bhivyañjakaḥ kālo
brahma tat-tritayas tv aham || [BhP 11.24.19] iti |

ataeva kvacid asya brahmopādānatvaṁ kvacit pradhānopādānatvaṁ śrūyate | tatra sā māyākhyā pariṇāma-śaktiś ca dvividhā varṇyate | nimittāṁśo māyā upādānāṁśaḥ pradhānam iti | tatra kevalā śaktir nimittaṁ tad vyūha-mayī tūpādānam iti vivekaḥ | ataeva śrutāv api vijñānaṁ cāvijñānaṁ ceti [TaittU 2.6.1] kascyacid bhāgasyācetanatā śrūyate |

atha mūla-pramāṇe śrī -bhāgavate'pi tṛ tī yādau mukhya eva sṛ ṣ ṭ i-prastāve ca jñāna-vairāgyāṅgatvena ca purṇāntara-gati-sāmānya-sevitaḥ pradhāna-pariṇāma eva sphuṭ am upalabhyate | kva ca stuty-ādau jñāna-vairāgyāṅgatayaiva vivarto'pi yaḥ śrūyate so'pi jagato nānyathā-siddhatāparaḥ kintu paramātma-yūha-pradhāna-pariṇāmena siddhasyaiva tasya samaṣ ṭ i-vyaṣ ṭ i-rūpasya yathāyathaṁ śuddhe paramātmani tad-aṁśa-rūpātmani vātmātmī yatādhyāropitāparaḥ |

tatra paramātmani viräddhupāsanā-vākyādi-śravaṇaṁ hetur ātmani tu tat-tad-āveśo hetur iti vivecanī yam | anyatra siddhasya vastuna evānyatrāropo mithyā-khapuṣ pāder āropāsambhavāt pūrva-pūrva-vivarta-mātra-siddhānādi-paramparātve dṛ ṣ ṭ āntābhāvāc ca | kiṁ ca pūrvaṁ vāri-darśanād vāry-ākārā vṛ ttir jātāpi tad-aprasaṅga-samaye suptā tiṣ ṭ hati tat tulya-vastu-darśanena tu jāgarti, tad viśeṣ ānusandhānaṁ vinā tad-abhedena sva-tantrāropayati tasmān na vāri mithyā, na vā smaraṇa-mayī tad-ākārā vṛ ttir, na vā tat-tulyaṁ marī cikādi vastu kintu tad-abhedenāropa evāyathārthatvān mithyā | svapne ca māyā-mātraṁ tu kārtsnyenānabhivyakta-svarūpatvād iti nyāyena [Vs 3.2.3] jāgrad-dṛ ṣ ṭ a-vastv-ākārāyāṁ mano-vṛ ttau paramātma-māyā tad-vastv-abhedam āropayatī ti pūrvavat | tasmād vastu tasya na kvacid api mithyātvam | śuddha ātmani paramātmani vā tādṛ śa-tad-āropa eva mithyā na tu viśvaṁ mithyeti | tato jagataḥ paramātma-jātatvena sākṣ āt-tad-ātmī yatvābhāvād abudhānām eva tatra śuddhe tat-tad-buddhiḥ |

yadyapi śuddhāśrayam eva jagat tathāpi jagatā tat-saṁsargo nāsti | tad uktam asaktaṁ sarvabhṛ c caiva iti gī tāsu [Gī tā 13.14] | tathā deha-gehādāv ātmātmī yatājñānaṁ teṣ ām eva syād ity ubhayatraivāropaḥ śāstre śrūyate | yathā yad etad dṛ śyate mūrtam ity [ViP 1.4.39] ādikaṁ viṣ ṇu-purāṇe | yathā vā

tvām ātmānaṁ paraṁ matvā
paramātmānam eva ca |

ātmā punar bahir mṛgya
aho akṣajanājñatā || iti [BhP 10.14.27] |

tvām ātmānaṁ sarveṣām mūla-rūpaṁ param itaraṁ tad-viparītaṁ matvā tathā param itaraṁ jīvam eva ca mūla-rūpātmānaṁ matvā sāṅkhya-vida iva tasya tathā manyamānasya punaḥ sa jīvātmā bahir mṛgyo bhavati | tasya tenaiva hetunā labdha-cchidrayā māyayā dehātma-buddhiḥ kāryata ity arthaḥ | aho ajña-janatāyā ajñatā kramāj jñāna-bhraṁśa ity arthaḥ | tad uktaṁ haṁsa-guhya-stave –

deho 'savo 'kṣā manavo bhūta-mātrām
ātmānam anyaṁ ca viduḥ paraṁ yat |
sarvaṁ pumān veda guṇāṁś ca taj-jño
na veda sarva-jñam anantam īḍe || [BhP 6.4.25] iti |

tathā śrī-bhagavad-uddhava-saṁvāde –

ātmā parijñānamayo vivādo
hy astīti nāstīti bhidātma-niṣṭhaḥ |
vyartho'pi naivoparameta puṁsām
mattaḥ parāvṛtta-dhiyāṁ svalokāt || iti [BhP 11.22.34]

kiṁ ca vivartasya jñānādi-prakaraṇa-paṭhitvena gauṇatvāt pariṇāmasya tu sva-prakaraṇa-paṭhitatvena mukhyatvāt jñānādy-ubhaya-prakaraṇa-paṭhitatvena sad-aṁśa-nyāya-siddha-prābalyāc ca pariṇāma eva śrī-bhāgavata-tātparyam iti gamyate | tac ca bhagavad-acintyaiśvarya-jñānārthaṁ mithyātvābhidhānaṁ tu naśvaratvābhidhānavat viśvasya paramātma-bahirmukhatvāpādakatvād dheyatājñāna-mātrārthaṁ na tu vastv eva tan na bhavatīti jīveśa-svarūpaikya-jñāna-mātrārthaṁ vaidharmyāc ca na svapnādivat [Vs 2.2.29] iti nyāyena | tathā ca nāradīye –

jagad-vilāpayāmāsur
ity ucyetātha tat smṛteḥ |
na ca tat-smṛti-mātreṇa
layo bhavati niścitam || iti |

tatra mukhya eva sṛṣṭi-prastāve pradhāna-pariṇāmam āha --

kāla-vṛttyā tu māyāyāṁ
guṇa-mayyām adhokṣajaḥ |
puruṣeṇātma-bhūtena
vīryam ādhatta vīryavān || [BhP 3.5.26]

tato 'bhavan mahat-tattvam
avyaktāt kāla-coditāt |
vijñānātmātma-deha-sthaṁ
viśvaṁ vyañjaṁs tamo-nudaḥ || [BhP 3.5.27]

bhagavān eka āsedam iti [BhP 3.5.23] prāktanānantara-granthād adhokṣajo bhagavān puruṣeṇa prakṛti-draṣṭr-ātma-bhūtena svāṁśena dvāra-bhūtena kālo vṛttir yasyās tayā māyayā nimitta-bhūtayā guṇa-mayyāṁ māyāyām avyakte vīryaṁ jīvākhyam ādhatta | hantemās tisro devatā ity ādi-śruteḥ | vijñānātmaiva mahat-tattvam | tamo-nudaḥ pralya-gatājñāna-dhvaṁsa-kartā || 3.5 || śrī-maitreyaḥ || 58 ||

[59]

jñānādy-aṅgatve'py āha --

eko nārāyaṇo devaḥ pūrva-sṛṣṭaṁsva-māyayā |
saṁhṛtya kāla-kalayā kalpanta idam īśvaraḥ ||
eka evādvitī yo'bhūd ātmādhāro'khilāśrayaḥ |
kālenātmānubhāvena sāmyaṁnī tāsu śaktiṣu |
sattvādiṣv ādi-puruṣaḥ pradhāna-puruṣeśvaraḥ ||
parāvarāṇāṁparama āste kaivalya-saṁjñitaḥ |
kevalānubhavānanda-sandoho nirupādhikaḥ ||
kevalātmānubhāvena svamāyāṁtriguṇātmikām |
saṁkṣobhayan sṛjaty ādau tayā sūtram arindama ||
tām āhus triguṇa-vyaktiṁsṛjantīṁviśvatomukham |
yasmin protam idaṁviśvaṁyena saṁsarate pumān ||
yathorṇa-nābhir hṛdayād ūrṇāṁsantatya vaktrataḥ |
tayā vihṛtya bhūyastāṁgrasaty evaṁmaheśvaraḥ || [BhP 11.9.16-21]

kālaḥ kalā yasyās tayā svādhīnatayā māyayā | śrutiś ca –

yathorṇanābhiḥ sṛjate gṛhṇate ca
yathā pṛthivyāmoṣadhayaḥ saṁbhavanti |
yathā sataḥ puruṣāt keśalomāni
tathā'kṣarāt saṁbhavatī ha viśvam || iti [MuṇḍU 1.1.7]

|| 11.9 || śrī-dattātreyo yadum || 59 ||

[60]

tad evaṁsūkṣma-cid-acid-vastu rūpa-śuddha-jīvāvyakta-śakteḥ paramātmanaḥ sthūla-cetanācetana-vastu-rūpāṇy ādhyātmika-jīvādi-pṛthivy-antāni jāyanta ity uktam | tataḥ kevalasya paramātmano nimittatvaṁśakti-viśiṣṭasyopādānatvam ity ubhaya-rūpatām eva manyante | prakṛitiṁca pratijñā dṛṣṭāntānurodhād ity ādau | tad evaṁtasya sadā śuddhatvam eva | tatra śakteḥ śaktimad-avyatirekād ananayatvam uktam | tathā sat-kārya-vādāṅgīkāre svāntaḥ sthita-svadharma-viśeṣābhivyakti-labdha-vikāśena kāraṇasyaivāṁśena kāryatvam ity evaṁvācārambhaṇaṁvikāro nāma-dheyaṁmṛttikety eva satyam ity ādi-śruit-siddhaṁkāryasya kāraṇād anyatvaṁkāraṇasya tu kāryād anyatvam ity āyāti |

tad evaṁjagat kāraṇa-śakti-viśiṣṭāt paramātmano'nanyad evedaṁjagatas tv abhāvanya evety āha --

idaṁhi viśvaṁbhagavān ivetaro
yato jagat-sthāna-nirodha-sambhavāḥ
tad dhi svayaṁveda bhavāṁs tathāpi te
prādeśa-mātraṁbhavataḥ pradarśitam || [BhP 1.5.20]

idaṁviśvaṁbhagavān iva bhagavato'nanyad ity arthaḥ | tasmād itaras taṭasthākhyo jīvaś ca sa iveti pūrvavat | ataeva etad-ātmyam idaṁsarvam iti sarvaṁkhalv idaṁbrahmeti śruthḥ | yato bhagavataḥ | bhavato bhavantaṁprati pradeśa-mātraṁkiñcin-mātraṁ darśitam ity arthaḥ || 1.5 || śrī-nāradaḥ śrī-vyāsam || 60 ||

[61]

spaṣṭam evāha –

so 'yaṁ te 'bhihitas tāta
bhagavān viśva-bhāvanaḥ |
samāsena harer nānyad
anyasmāt sad-asac ca yat || [BhP 2.7.50]

so'yaṁ samāsena saṅkṣepeṇābhihitaḥ | kathaṁ taṭ astha-lakṣaṇenaivety āha | sat kāryaṁ sthūlam aśuddha-jīva-jagad-ākhyaṁ cetanācetanaṁ vastu | asat karaṇaṁ sūkṣmaṁ śuddha-jīva-pradhānākhyaṁ cid-acid-vastu ca yat tat sarvaṁ harer anyan na bhavati sūkṣmasya tac-chakti-rūpatvāt sthūlasya tat-kārya-rūpatvād iti bhāvaḥ | idam eva śrī-haṁsa-devenoktaṁ – aham eva na matto'nyad iti budhyadhvam añjasā iti [BhP 11.13.24] | jagatas tad-ananyatve'pi śuddhasya tasya tad-doṣa-sāṅkaryaṁ nāstīty āha anyasmād iti || 2.7 || śrī-brahmā śrī-nāradam ||61||

[62]

tatrānanyatve yuktiṁ vivṛṇoti pañcabhiḥ –

ādāv ante janānāṁ sad
bahir antaḥ parāvaram |
jñānaṁ jñeyaṁ vaco vācyaṁ
tamo jyotis tv ayaṁ svayam || [BhP 7.15.57]

janānāṁ dehādīnām ādau kāraṇatvena ante cāvadhitvena yat paramātma-lakṣaṇaṁ sarva-kāraṇaṁ vastu sad vartamānaṁ tad eva svayaṁ bahir bhogyam anta-bhoktṛ paravaraṁ cocca-nīcaṁ tamo'prakāśaḥ jyotiḥ prakāśaś ca sphurati nānyat | anyasya tad vinā svataḥ sphuraṇā nirūpyatvād iti bhāvaḥ |

[63]

nanu kathaṁ tarhi tasmād atyanta-pṛthag ivāthajātaṁ pratīyate tatrāha –

ābādhito 'pi hy ābhāso
yathā vastutayā smṛtaḥ |
durghaṭatvād aindriyakaṁ
tadvad artha-vikalpitam || [BhP 7.15.58]

ābādhitas tarka-virodhena sarvato bādhitaḥ svātantrya-sattāyāḥ sakāśān nirasto'pi yathā ābhāsaḥ sūryādi-prati-raśmir bālādibhiḥ pṛthak prakāśam ānatād arthanād vastutayā svatantra-padārthatayā smṛtaḥ kalpitaḥ tadvad aindriyaka sarvaṁ mūḍhaiḥ svatantrārthatvena vividhaṁ kalpitaṁ tat tu na tattva-dṛṣṭyā svātantrya-nirūpaṇasya durghaṭatvād ity arthaḥ |

[64]

tad evāha dvābhyām –

kṣity-ādīnām ihārthānāṁ
chāyā na katamāpi hi |
na saṅghāto vikāro 'pi
na pṛthaṅ nānvito mṛṣā || [BhP 7.15.59]

kṣity-ādīnāṁ pañca-bhūtānāṁ chāyā aikya-buddhyālambana-rūpaṁ dehādi-saṅghātārambha-pariṇāmānāṁ madhye katamāpy anyatamāpi na bhavati | na tāvat teṣāṁ saṅghāto vṛkṣāṇām iva vanam eka-deśākarṣaṇe sarvākarṣaṇānupapatteḥ | na hy ekasmin vṛkṣa ākṛṣṭe sarvaṁ vanam ākṛṣyate | na ca vikāraḥ ārabdho'vayavī | api-śabdāt pariṇāmo'pi | kutaḥ | kim avayavebhyaḥ pṛthag ārabhyate pariṇamate ca tad-anvito vā | na tāvad atyantaṁ pṛthak tathā apratīteḥ | na cānvitaḥ | sa kiṁ pratyavayavam anveti aṁśena vā | ādye aṅguli-mātre'pi deha-buddhiḥ syāt | dvitīye tasyāpy aṁśāṅgī kāre saty anavasthāpātaḥ syāt | ato dehādeḥ svātantryeṇāvasthitir mṛṣaiveti |

[65]

evaṁ dehādeḥ svātantryeṇānirūpyatvam uktvā tad-dhetūnāṁ kṣity-ādīnām api tathaivānirūpyatvam āha

dhātavo 'vayavitvāc ca
tan-mātrāvayavair vinā |
na syur hy asaty avayaviny
asann avayavo 'ntataḥ || [BhP 7.15.60]

dhārayantīti | dhātavo mahābhūtāni tan-mātraiḥ sūkṣmair avayavair vinā na syuḥ | avayavitvāt teṣām api | tarhy avayava eva svatantra iti cet tatrāha ukta-prakāreṇāvayavini nirūpayitum asati avayavo'py antato nirūpayitum asann iva syāt | avayavi-pratīty-anyathānupapattiṁ vinā paramāṇu-lakṣaṇāvayava-sad-bhāve pramāṇābhāvād ity arthaḥ | tad uktaṁ pañcame –

evaṁ niruktaṁ kṣiti-śabda-vṛttam ity [BhP 5.12.9] ādi | tasmād aikya-buddhyālambana-rūpaṁ yat pratīyate tat sarvatra paramātma-lakṣaṇaṁ sarva-kāraṇaṁ vastv eveti sādhūktam ādāv ante janānāṁ sad ity ādinā | evam eva tṛtīye'py uktam –

iti tāsāṁ sva-śaktīnāṁ satīnām asametya saḥ |
prasupta-loka-tantrāṇāṁ niśāmya gatim īśvaraḥ ||
kāla-saṁjñāṁ tato devīṁ vibhrac chaktim urukramaḥ |
trayoviṁśatit-tattvānāṁ gaṇaṁ yugapad āviśat ||
so 'nupraviṣṭo bhagavāṁś ceṣṭārūpeṇa taṁ gaṇam
bhinnaṁ saṁyojayām āsa suptaṁ karma prabodhayan || iti [BhP 3.6.1-3]

ataeva yasya pṛthivī śarīram ity ādi-śrutau [BṛhadU 3.7.3] sarvasya paramātma-śarīratvena prasiddhiḥ paramātmanas tu śarīratvena | tad evam avayava-rūpeṇa pradhāna-pariṇāmaḥ sarvatrāvayavī tu paramātma-vastv eveti siddham | tato'py amithyātvam eva jagata upapadyeta ||

[66]

nanu yadi paramātma-vastv eva sarvatrāvayavī dehaḥ syāt tataś ca tatraiva brāhmaṇatvādi-saṁjñā-prāpte guṇa-doṣa-hetū vidhi-niṣedhāv api syātām | tau ca na sambhavataḥ | tasmād anya evāvayavī yujyate | ity āśaṅkyāha –

syāt sādṛśya-bhramas tāvad
vikalpe sati vastunaḥ |
jāgrat-svāpau yathā svapne
tathā vidhi-niṣedhatā || [BhP 7.15.61]

vastunaḥ paramātmano vikalpe saṁśaye satī ti tasya tādṛśatvena nirṇayo yāvan na syāt ity arthaḥ | tāvad eva tasmāt sarvaikya-buddhi-nidānāt pṛthag dehaikya-buddhiḥ sādṛśya-bhramaḥ syāt | pūrvāparāvayavānusandhāne sati parasparam āsajyaikatra sthitatvenāvayavatva-sādhāraṇyena caikya-sādṛśyāt pratyavayavam ekatayā pratī teḥ | so'yaṁdeha iti bhrama eva bhavatī ty arthaḥ | prativṛkṣaṁtad idaṁvanam itivat | yathoktaṁsvayaṁbhagavatā –

so'yaṁdī po'rciṣāṁyadvat srotasāṁtad idaṁjalam |
so'yaṁpumān iti nṝṇāṁmṛṣā dhī r gor mṛṣāyuṣām || iti [BhP 11.22.45] |

tataś ca tatraiva brāhmaṇatvādy-abhimāne sati svapna-vaiṣayakau jāgrat-svapnāv iva tad-viṣayakau vidhi-niṣedhau syātām ity āha jāgrad iti | tathā tena prakāreṇa vidher vidhitā niṣedhasya niṣedhatety arthaḥ | evaṁ

parasvabhāva-karmaṇi na praśaṁsen na garhayet |
viśvam ekātmakaṁpaśyan prakṛtyā puruṣeṇa ca || [BhP 11.28.1]

ity ādir ekādaśāṣṭaviṁśatitamādhyāyo jñeyaḥ | tatra ca kiṁbhadraṁkim abhadraṁvā dvaitasyāvastunaḥ kiyad ity ādikaṁsyāt sādṛśya-bhramas tāvad ity ādy-anusāreṇaiva vyākhyeyam | avastu yad dvaitaṁtasyety arthaḥ | tasmāt svātantryeṇa nirūpaṇāśaktyā paramātmano 'nanyad eva sarvam iti prakaraṇārthaḥ ||

||7.15 || śrī -nāradaḥ śrī -yudhiṣṭhiram || 66||

[67]

ata āha –

tvaṁvāyur agnir avanir viyad ambu mātrāḥ
prāṇendriyāṇi hṛdayaṁcid anugrahaś ca |
sarvaṁtvam eva saguṇo viguṇaś ca bhūman
nānyat tvad asty api mano-vacasā niruktam || [BhP 7.9.48]

hṛdayam antar-indriyaṁmano buddhyāhaṅkāra-cittātmakaṁ, cit śuddo jī vaḥ | anugrahaḥ sva-sammukhī -karaṇa-śaktiḥ | kiṁbahunā sa-guṇo māyikaḥ viguṇaś cāmāyikaḥ sarvārthas tvam eveti || 7.9 || śrī -prahlādaḥ śrī -nṛsiṁham ||67||

[68]

atha tasya māyā-śakti-kārya-māyā-jī vebhyo'nyatvaṁca spaṣṭayati –

yatholmukād visphuliṅgād
dhūmād vāpi sva-sambhavāt |
apy ātmatvenābhimatād
yathāgniḥ pṛthag ulmukāt || [BhP 3.28.40]

bhūtendriyāntaḥ-karaṇāt
pradhānāj jī va-saṁjñitāt |
ātmā tathā pṛthag draṣṭā
bhagavān brahma-saṁjñitaḥ || [BhP 3.28.41]

ayam arthaḥ | sva-sambhavāt svopādāna-kāraṇāt ulmukāt kāṣṭha-muṣṭy-upādhikāt | agner hetor yā visphuliṅgo yaś ca dhūmas tasmāt tasmād yathā tat-tad-upādānam agniḥ pṛthag

yathā ca tasmād ulmukāt tad-upādāna, asāv agniḥ pṛthak | kīdṛśād api tat-trayād apy ātmatvenābhimatāt nāpakatayā dhūme'gny-aṁśa-sad-bhāvenāgni-svarūpatayā pratītād api tathā visphuliṅga-sthānīyāj jīva-saṁjñitāj jīvāt ulmuka-sthānīyāt pradhānāt pradhānopādhika-bhagavat-tejasaḥ dhūma-sthānīyād bhūtādeḥ sarvopādāna-rūpo bhagavān pṛthak | ya evātmā svāṁśena tat-tad-antaryāmitayā paramātmā | kvacid adhikāriṇi nirviśeṣa-cinmātratayā sphuran brahma-saṁjñitaś ca | yata eva draṣṭā teṣām ādi-madhyāntāvasthā-sākṣīti || 3.28 || śrī-kapiladevaḥ ||68||

[69]

tatra yeṣāṁ manaḥ paramātmani nāsti, te paramātmātmake jagaty asad aṁśam eva gṛhṇanti, ye tu paramātma-vidas te sad-aṁśam eva gṛhṇantīty āhur bhāgavatāḥ |

sad iva manas tirvṛt tvayi vibhāty asadām anujāt
sad abhimṛśanty aśeṣam idam ātmatayātmavidaḥ |
na hi vikṛtiṁ tyajanti kanakasya tad-ātmatayā
svakṛtam anupraviṣṭam idam ātmatayāvasitam || [BhP 10.87.26]

tvayy asad avartamānaṁ yan manas tat khalu trivṛt tri-guṇa-kārye jagati vartamānaṁ sat tvayi sad iva vartamānam iva vibhāti | darvī sūparasa-nyāyena svāvagāḍhe jagati sato'pi paramātmano grahaṇābhāvāt | na tu vartamānam eva vibhātīty arthaḥ | ataevāsad-aṁśasya triguṇa-māyāmayatvaṁ manomayatvaṁ coktam –

yad idaṁ manasā vācā
cakṣurbhyāṁ śravaṇādibhiḥ |
naśvaraṁ gṛhyamāṇaṁ ca
viddhi māyā-manomayam || iti | [BhP 11.7.7]

ye tv ātma-vidas tvad-dhetor aaste āmanujāt sopādhika-jīvasvarūpam abhivyāpya idam aśeṣaṁ jagad eva ātmatayā tvad-rūpatayā sad abhimṛśanti teṣāṁ sad-aṁśa eva dṛṣṭir nānyatrety arthaḥ |

tatra dṛṣṭāntaḥ na hi vikṛtam iti | teṣāṁ kanaka-mātraṁ mṛgayamānānāṁ kanaka-vaṇijāṁ hi kanaka-vikāre sundara-kurūpākāratāyāṁ dṛṣṭir nāsti | śuddha-kanaka-mātra-grāhitvāt tathātma-vidām apīti bhāvaḥ | dārṣṭāntike'pi tad-ātmatve hetu-trayam āhuḥ idaṁ jagat svena sac-chakti-viśiṣṭena upādāna-rūpeṇa tvayā kṛtaṁ paścāt siddhe'pi kārye kāraṇāṁśa-vyabhicāritayāntaryāmitayā ca svena tvayā praviṣṭaṁ punaḥ pralaye'py ātmatayā sac-chakti-viśiṣṭa-sad-rūpatayaivāvasitaṁ ceti | evaṁ dṛṣṭānte'pi vivecanīyam | tad etat sarvam abhipretyoktaṁ vaiṣṇave –

jñāna-svarūpam akhilaṁ
jagad etad abuddhayaḥ |
artha-svarūpaṁ paśyanto
bhrāmyante moha-samplave ||

ye tu jñāna-vidaḥ śuddha-
cetasas te'khilaṁ jagat |
jñānātmakaṁ prapaśyanti
tvad-rūpaṁ parameśvara || iti || [ViP 1.4.40-41]

||10.87|| śrutayaḥ ||69||

[70]

tad evaṁ pariṇāmādikaṁ sādhitam | vivartaś ca parihṛtaḥ | tato vivarta-vādinām iva rajju-sarpavan na mithyātvaṁ kintu ghaṭavan naśvaratvam eva tasya | tato mithyātvābhāve'pi trikāla-vyabhicārabhāvāj jagato na sattvam |

vivarta-pariṇāmāsiddhatvena tad-doṣa-dvayābhāvavaty eva hi vastūni sattvaṁ vidhīyate | yathā paramātmani tac-chaktau vā | sad eva saumyedam agra āsīd ity ādau idaṁ-śabdoktaṁ jagat | sūkṣmāvasthā-lakṣaṇa-tac-chakti-brahmaṇor mithas tādātmyāpannayoḥ sac-chabda-vacanāt | ataḥ sat-kārya-vādaś ca sūkṣmāvasthām avalambyaiva pravartate | tad evaṁ sthite'pi punar āśaṅkate |

nanu sad-upādānaṁ jagat kathaṁ tadvan naśvaratām api bhajan na khalu sat syāt | yadi ca naśvaraṁ syāt tarhi kathaṁ śukti-rajatavat vyabhicāritvena kevala-vivartāntaḥpāti na syāt | tad etat praśnam uṭṭaṅkya pariharanti ||

sata idam utthitaṁ sad iti cen nanu tarka-hataṁ
vyabhicarati kva ca kva ca mṛṣā na tathobhaya-yuk |
vyavahṛtaye vikalpa iṣito'ndha-paramparayā
bhramayati bhāratī ta uruvṛttibhir uktha-jaḍān || [BhP 10.87.36]

idaṁ viśvaṁ dharmi sad iti sādhyo dharmaḥ sata utpannatvāt yad yata utpannaṁ tat khalu tad-ātmakam eva dṛṣṭam | yathā kanakād utpannaṁ kuṇḍalādikaṁ tad-ātmakaṁ tadvat | tatrotthitam eva na tu śuktau rajatam iva | tatrāropitam iti siddhāntinaḥ svamatam anūditaṁ naivety āhuḥ |

nanu tarka-hatam iti | apādāna-nirdeśena bheda-pratīter viruddha-hetutvāt | nanu nāmedaṁ sādhayāmaḥ | kintu tata utpannatvena kuṇḍalādivad bhedam anūdya pratiṣedhāmaḥ | tatrābheda eva syād ity āśaṅkyānaikāntikatvena hetuṁ dūṣayati | vyabhicarati kva ceti | kva ca kutrāpi kāraṇa-dharmānugatir vyabhicarati | kārya-kāraṇa-dharmasya savāṁśenānugataṁ bhavatīti niyamo na vidyata ity arthaḥ | dahanādy-udbhavae prabhādau dāhakatvādi-dharmādarśanād iti bhāvaḥ |

dve rūpe brahmaṇas tasya mūrtaṁ cāmūrtam eva ca |
kṣarākṣara-svarūpe te sarva-bhūteṣv avasthite ||
akṣaraṁ tat-paraṁ brahma kṣaraṁ sarvam idaṁ jagad | ity [ViP 1.22.55] ādy-anantaram |

eka-deśa-sthitasyāgner jyotsnā vistāriṇī yathā |
parasya brahmaṇaḥ śaktis tathedam akhilaṁ jagat || ity [ViP 1.22.56] etad |

evaṁ vyākhyātaṁ śrī-svāmibhir eva śrī-viṣṇu-purāṇe – nanv akṣarasya para-brahmaṇas tad-vilakṣaṇaṁ kṣara-rūpaṁ kathaṁ syād ity āśaṅkya dṛṣṭāntenopapādayati ekadeśeti | prādeśikasyāgner dīpāder dāhakasyāpi tad-vilakṣaṇā jyotsnā prabhā yathā tat-prakāśa-vistāras tathā brahmaṇaḥ śakti-kṛta-vistāra idam akhilaṁ jagad iti |

prakṛtam anusarāmaḥ | nanu tarhi vyabhicāritve śukti-rajatavad evāstu | tatrāhuḥ kva ca mṛṣeti | kva ca śuktādāv eva prātītika-mātra-sattākaṁ rajatādikaṁ mṛṣā | anyatra yatra ubhayaṁ pratītim artha-kriyā-kāritvaṁ ca yunakti bhajate tatra na tathā mṛṣeti |

nanu kūṭatāmrikādiṣv arthakriyā-kāritāpi dṛśyete ity āśaṅkyāhuḥ vyavṛtaya iti | kraya-vikrayādi-lakṣaṇa-vyavahārāyaiva vikalpo bhrama iṣṭaḥ | na tu tat-tat-prasiddha-samyag-artha-kriyā-kāritāyai | tad-dānādau yathāvat puṇya-phalādikaṁ krītvā śuṇṭhī-jñānena bhakṣitam api nārogya-janakaṁ pratuyta mārakam eva iti | tasmāt tat-tat-prasiddha-

samyag-artha-kriyā-kāritayaiva satyatvam aṅgī-kriyate | ekāṅgena sā kūṭa-sarpādau bhayādi-rūpā tvasty eveti na tad-dhetuḥ | kiṁcāndha-paramparayeti |

sa ca kraya-vikrayādi-lakṣaṇa-vyavahāro'pi na tu yathārtha-tāmrikasyeva tad-vyavahāra-kuśaleṣv api kintv andha-paramparayaiva | atas tatra tadīya-kuśaleṣv asiddhatvena vyavahārasyābhyāsa-mātratvāt tasmād anyathā nānumeyam | dhūmābhāse hi vahni-vyabhicārasyaucityam eveti bhāvaḥ | tad evam artha-kriyā-kāritvenāsty evetarasya bhrama-vastu-vailakṣyāt satyatvam iti vivartavādini niraste punar anaśvara-vādī pratyuttiṣṭhate |

nanv apāma somam amṛtā abhūma akṣayyaṁha vai cāturmāsa-yājinaḥ sukṛtaṁbhavatīti [Atharva-śira Upaniṣad 3] śrutyaiva karma-phalasya nityatva-pratipādanān naśvaratvaṁna ghaṭate ity āśaṅkyāhuḥ bhramayatīti | he bhagavan te tava bhāratī uru-vṛttibhiḥ vahnībhir gauṇa-lakṣaṇādibhir vṛttibhiḥ uktha-jaḍān ukthāni yajñe śasyante tatra jaḍāḥ karma-śraddhā-bharākrānta-manda-mataya ity arthaḥ tān bhramayati | ayaṁbhāvaḥ na hi vedaḥ karma-phala:a nityam abhipraiti | kintu lakṣaṇayā prāśastya-mātram | anyeṣāṁvākyānāṁ vidhy-eka-vakyatvena vidhāv eva tātparyāt | anyathā vākya-bheda-prasaṅgaḥ tad yatheha karma-jito lokaḥ kṣīyate evam evāmutra puṇya-jito lokaḥ kṣīyata [ChāU 8.1.6] iti nyāyopārta hi śruty-antara-virodhaś ca | ataḥ karma-jaḍānām idaṁbhrama-mātraṁjagat tu satyam api pariṇāma-dharmatvena naśvaram eveti | tad uktaṁbhaṭṭenaiva athavetihāsa-purāṇa-prāmāṇyāt sṛṣṭi-pralayāv apīṣyete iti |

athavā nābhedaṁsādhayāma ity ādikam āśaṅkya prasiddhasya sattā-trayasya mitho vailakṣaṇyāt pariharati | kva ca ghaṭādau artha-kriyā-kāriṇy api vyabhicarati satteti śeṣaḥ | vastv-antarasyārtha-kriyākāritāyām asāmrthyāt deśāntare svayam aidyamānatvāt kālāntare tirobhāvitvāc ca | kva ca śukti-rajatādau tatrāpi tadānīm api mṛṣā artha-kriyā-kāritvābhāvāt | yā tūbhaya-yuk ubhayatra ghaṭādi-sattāyāṁśukti-rajatādi-sattāyāṁca yug yogo yasyāḥ | yayā sā sattā labdha-padā bhavatīty arthaḥ | sā parama-kāraṇa-sattā na tathā kintu sarvatrāpi sarvadāpi tat-tad-upādhy-anurūpa-sarvārtha-kriyādy-adhiṣṭhāna-rūpety arthaḥ | tasmād artha-kriyā-kāritvena satyam api pariṇatatvena ghaṭavan naśvaram eva jagat na pratīta-mātra-sattākaṁna cānaśvara-sattākam iti paraspara-vailakṣaṇya-darśanāt katham ekam anyad bhavitum arhatīti bhāvaḥ |

kūṭa-tāmrikatvam āśaṅkyāhuḥ vyavahṛtaya iti | vikalpyate anyatrāropyate iti vikalpaḥ svataḥ-siddhas tāmrikādir arthaḥ sa eva vyavahṛtaye iṣitaḥ | ayam arthaḥ | atra kūṭa-tāmrikeṇa yaṁvyavahāraṁmanyase so'pi na tena sidhyati | kiṁtarhi satya-tāmrikeṇaiva | arthāntaraṁvyavahartur hṛdi tasyaiva pratyakṣatvāt | kūṭa-tāmrikam atropalakṣaṇam eva kvacit taṁvināpi tava gṛhe tāmriko datta iti paścād dātavya iti vā chala-prayoge smaryamāṇenāpi tena tathā vyavahāra-siddheḥ | tasmād vyavahāra-rūpāpy artha-kriyā-kāritā tasyaiva bhavatīti sa satya eva | anyathā satyasya tāmrikasyābhāve śatam apy andhānāṁna paśyatīti nyāyena kūṭa-tāmrika-paramparayāpi vyavahāro'pi na sidhyed ity āhuḥ | andha-paramparayeti | andha-paramparā doṣāt sa eva vyavahṛtaya iṣita ity anvayaḥ | yathāndha-paramparayā vyavahāro na sidhyet tathā kūṭa-tāmrika-paramparayāpīty arthaḥ | ittham eva vijñāna-vādo'pi nirākṛtaḥ | śaṅkara-śārīrike'pi anāditve'py andha-paramparā-nyāyenāpratiṣṭhaivānavasthā vyavahāra-vilopinī syāt | nābhiprāya-siddhir ity uktam |

etad uktaṁbhavati – yathedaṁsuvarṇaṁkena krītam iti praśne kaścid āha anenāndheneti | anena kathaṁparicitam iti punar āha tenāndhena paricāyitam | tena ca kathm ity āha kenāpy apareṇāndhenety andhaparamparayāpi na sidhed vyavahāraḥ | kintu tatrāndha-paramparāyāṁyady eko'pi cakṣuṣmān sarvādi-pravartako bhavati tadaiva sidhyati | yathā ca tatra sarveṣv api cakṣuṣmata eva vyavahāra-sādhakatvaṁ| tathā kasmiṁścit tāmrike prathamaṁsatye saty eva vyavahāraḥ sidhyati | tatra ca satyasaiva vyavahāra-sādhakatvaṁ | tad anusandhānenaiva tatra pravṛtteś cakṣuṣmata iva pravartakatvāt tataś ca na tāmrika satya iti sthite, yatra tad-vyavahāra-kuśalaḥ parīkṣayā satyatāvagamyate sa eva kūṭa-

tāmrike'py āropyamāṇaḥ satyo bhavet | tad evam artha-kriyā-kāritvena tasya satyatve tad-upalakṣitaṁ viśvam eva bhrama-vastu-vilakṣaṇaṁ satyam iti siddham | paramātmana evāvayavitva-vyavahāra-sādhitatvād yuktam eva tat | tathā ca bhramādibhiḥ stutam – satyasya yonim [BhP 10.2.26] iti | tat satyam ity ācakṣata iti śrutiś ca | śiṣṭam anyat samānam |

[71]

evaṁ jagataḥ satyatvam aṅgī kṛtaṁ tac ca naśvaram iti | tatra naśvaratvaṁ nātyantikaṁ kintv avyaktatayā sthiter adṛśyatā-mātram eva | sat-kāryatā-samprattipatteḥ | yad bhūtaṁ bhavac ca bhaviṣyac cety ādi śruteḥ | ataeva śuktitve rajatvam iva tasyāvyakta-rūpatve jagattvam asan na bhavati | paṭavac ca iti [Vs 2.1.20] nyāyena jagad eva hi sūkṣmatāpannam avyaktam iti dṛśyatvena bhrānti-rajata-kakṣam api jagat tad-vilakṣaṇa-sattākaṁ tathātmavad apariṇatatvābhāvena naikāvastha-sattākam ity evam artha-siddhaye tad-anantaram evāhuḥ |

na yad idam agra āsa na bhaviṣyad ato nidhanād
anumitam antarā tvayi vibhāti mṛṣaika-rasa |
ata upamīyate draviṇa-jāti-vikalpa-pathair
vitatha-mano-vilāsa-mṛtam ity avayasnty abudhāḥ || [BhP 10.87.37]

yad yadi idaṁ viśvam agre sṛṣṭeḥ pūrvaṁ nāsat nāsīt tadā na bhaviṣyan nābhaviṣyad eva aḍāgamābhāva ārṣaḥ ākāśe kusumam iveti | śrutayaś āsīd eveti vadanti sad eva saumyedam agra āsīt ātmā vā yad idam agra āsīd ity ādyāḥ | tad evaṁ sūkṣmatayā tvat-tādātmyena sthitaṁ kāraṇāvastham idaṁ jagat vistṛtataya kāryāvasthaṁ bhavati | ato yan-nidhanān nāśa-mātrād dhetoḥ śuktau rajatam iva tvayi tad idam antarā sṛṣṭi-madhya eva na tv agre cānte ca vibhātīty anumitaṁ tan mṛṣeti pramāṇa-siddhaṁ na bhavatīty arthaḥ | tatra hetum āhur ekarase iti | anubhavāntarā-viṣayānanda-svāda iti | yasminn anubhūte sati viṣayāntara-sphūrtir na sambhavati tasmiṁs tvayi śukty-ādi-nikṛṣṭa-vastūnīva viṣayāropaḥ kathaṁ syād ity arthaḥ |

dadhati sakṛn manas tvayi ya ātmani nitya-sukhe
na punar upāsate puruṣa-sāra-harāvasthān || ity [BhP 10.87.35] asmākam evokteḥ ||

ato'cintya-śaktyā svarūpād acyutasyaiva tava pariṇāma-svīkāreṇa draviṇa-jātīnāṁ dravya-mātrāṇāṁ mṛl-lohādīnāṁ vikalpā bhedā ghaṭa-kuṇḍalādayas teṣāṁ panthāno mārgāḥ prakārās tair evāsmābhir upamīyate na tu kutrāpi bhramara-jatādibhiḥ | yasmād evaṁ tasmād vitathā mano-vilāsāḥ ya etādṛśam eva ṛtaṁ tad-rūpaṁ brahma vedaṁ jagad ity abudhā evāvayanti manyante | tasya tad-adhiṣṭhānatvāsamabhavād iti bhāvaḥ | ita-śabda-prayogas tv atra mithyāsambandha-rāhitya-vyañjanārtham va kṛta iti jñeyam |

atra sat-kāryavādinām ayam abhiprāyaḥ | mṛt-piṇḍādi-kārakair yo ghaṭa utpadyate sann asan vā | ādye piṣṭa-peṣaṇam | dvitīye kriyāyāḥ kārakaiś ca tat-siddhir iti dik | tasmān na prakaṭam eva sanna cātyantam asan kintv avyaktatayā mṛt-piṇḍe eva sthito'sau yathā kāraka-tan-niṣpanna-kriyā-yogena vyajyate | tathā parama-kāraṇe tvayi sthitaṁ viśvaṁ tvat-svābhāvika-śakti-tan-niṣpanna-kriyā-yogeneti | atra sva-vedāntitva-prakhyāpakānām anyathā-yukti-viruddham eva | mana eva bhūta-kāryam iti hi tatra prasiddhaṁ yukti-viruddhaṁ ca | mano'haṅkārādīnāṁ manaḥ-kalpitatvāsambhavāt | tathā hi sati veda-viruddho'nīśvara-vādaś ca prasajyeta | sa ca ninditaḥ pādme –

śrutayaḥ smṛtayaś caiva yuktayaś ceśvaraṁ param |
vadanti tad-viruddhaṁ yo vadet tasmān na cādhamaḥ || iti |

asatyam apratiṣṭhante jagad āhur anīśvaram |
aparaspara-sambhūtaṁ kim anyat kāma-haitukam || iti [Gītā 16.8]

śrī-gītopaniṣadam anīśvara-vādina eva vyācakṣate | asatyaṁ mithyā-bhūtaṁ satyāsatyābhyām anirvacanīyatvenāpratiṣṭhaṁ nirdeśa-śūnyaṁ sthāṇau puruṣatvavat brahmaṇīśvaratvasyājñāna-mātra-kalpitatvād īśvarābhimānī tatra kaścin nāstīty anīśvaram eva jagat aparaspara-sambhūtam anādy-ajñāna-paramparā-sambhūtam aparasparāḥ kriyā-sātatye ataḥ kāma-haitukaṁ manaḥ saṅkalpa-mātra-jātaṁ svapnavad ity arthaḥ | atra pravṛttiṁ cety ādinā teṣāṁ saṁskāra-doṣa uktaḥ |

etāṁ dṛṣṭim ity [Gītā 16.9] ādinā tu gatiś ca nindiṣyate iti jñeyam ebhir eva brahmaṇa aiśvaryopādir māyāpi jīvājñāna-kalpitā tayaiva jagat-sṛṣṭir iti matam | yad uktaṁ tadī ya-bhāṣye tad-ananyatvam ity [Vs 2.1.15] ādi-sūtre – sarva-jñeśvarasyātmabhūte ivāvidyā-kalpite nāma-rūpe tatvātattvābhyām anirvacanīye saṁsāra-prapañca-bīja-bhūte sarvajñeśvarasya māyā-śaktiḥ prakṛtir iti śruti-smṛtyor abhilapyete iti | kintv atra vidyāvidye mama tanū ity [BhP 11.11.3] ādi śrī-bhagavad-vākyena tu viruddham iti | ato māyāvādatayā cāyaṁ vādaḥ khyāyate |

tad evaṁ ca pādmottara-khaṇḍe devīṁ prati pāṣaṇḍa-śāstraṁ gaṇatayā śrī-mahādevenoktam –

māyāvādam asac chāstraṁ pracchannaṁ bauddham ucyate |
mayaivaṁ kathitaṁ devi kalau brāhmaṇa-rūpiṇā ||
vedānte tu mahā-śāstre māyāvādam avaidikam |
mayaiva vakṣyate devi jagatāṁ nāśa-kāraṇāt || iti |

tac cāsurāṇāṁ mohanārthaṁ bhagavata evājñayeti tatraivoktam asti | tayā ca pādma evānyatra śaive ca --

dvāparādau yuge bhūtvā kalayā mānuṣādiṣu |
svāgamaiḥ kalpatais tvaṁ ca janān mad-vimukhān kuru ||

iti śrī-bhagavad-vākyam iti dik | ataevoktaṁ śrī-nṛsiṁha-purāṇe yama-vākyam –

viṣadhara-kaṇa-bhakṣa-śaṅkaroktīr
daśabala-pañca-śikhākṣa-pāda-vādān |
mahad api suvicārya loka-tantraṁ
bhagavad-uktim ṛte na siddhir asti || iti |

sarve'tra vāda-granthā eva nirdiṣṭā na tu mantra-granthā iti nāmākṣaram eva sākṣān nirdiṣṭam iti ca nānyathā mananīyam | ato yat kvacit tat-tat-praśaṁsā vā syāt tad api nitānta-nāstika-vādaṁ nirjityāṁśenāpy āstikya-vādaḥ khyāpita ity apekṣayā jñeyam | tasmāt svatantra īśvara eva sarva-sraṣṭā na tu jīvaḥ | svājñānena sva-śaktyaivety āyātam | tad uktaṁ śrī-bādarāyaṇenāpi bahutra saṁjñā-mūrti-kḷptis tu trivṛt kurvata upadeśād ity [Vs 2.4.20] ādiṣu |

atas tan-mano'sṛjata manaḥ prajāpatim ity ādau manaḥ-śabdena samaṣṭi-mano'dhiṣṭhātā śrīmān aniruddha eva | bahu syāṁ prajāyeya iti [Chā 6.2.3] tat-saṅkalpa eva vā vācyaḥ | satya-svābhāvikācintya-śaktiḥ parameśvaras tuccha-māyikam api na kuryāt cintāmaṇīnām adhipatiḥ svayaṁ cintāmaṇir eva vā kūṭa-kanakādivat | tathā ca mādhva-bhāṣya-pramāṇitā śrutiḥ – athainam āhuḥ satya-karmeti satyaṁ hy evedaṁ viśvam asṛjata iti | evaṁ ca --

satya-vrataṁ satya-paraṁ tri-satyaṁ

satyasya yoniṁnihitaṁca satye |
satyasya satyam ṛ ta- satya-netraṁ
satyā tmakaṁtvā ṁśaraṇaṁprapannaḥ || [BhP 10.2.26]

ity atra satya-saṅkalpatvaṁsatya-pā rā yaṇatvaṁsṛ ṣ ṭ y-ā di-lī lā -trayeṣ u satyatvaṁsatyasya viśvasya kā raṇatvaṁsatya eva viśvasminn antaryā mitayā sthitatvaṁsatyasya tasya sthitatā -hetutvaṁsatya-vacanasyā vyabhicā ri-diṣ ṭ eś ca pravartakatvaṁsatya-rūpatvam ity eteṣ ā m arthā nā m ā kūtaṁparipā ṭ ī ca saṅgacchate | anyathā satyasya yonim ity ā dau traye tatrā pi nihitaṁca satya ity atrā kasmā d ardha-jaratī ya-nyā yena kaṣ ṭ a-kalpanā mayā rthā ntare tu bhagavatā sva-pratiśrutaṁsatya-kṛ taṁyat tat tad yuktam evety ato brahmā dibhis tathā stave svā rasya-bhaṅgaḥ syā t prakrama-bhaṅgaś ca | tasmā t satyam eva viśvam iti sthitam || 10.87 || śrutayaḥ śrī -bhagavantam ||71||

[72]

tad eva na yad idam agra ā sety anena prā kṛ ta-layo'pi sat-kā rya-vā de'nugamitaḥ | ā tyantike tu mokṣ a-lakṣ aṇa-laye na pṛ thivyā dī nā ṁnā śaḥ | jī va-kṛ tena tathā bhā vanā -mā treṇa svā bhā vika-paramā tma-śakti-mayā nā ṁteṣ ā ṁnā śā yukteḥ | labdha-mokṣ eṣ u śrī -parī kṣ itā diṣ u tad-deha-sthā nā m api pṛ thivy-ā dy-aṁśā nā ṁsthiteḥ śravaṇā t tathā hiraṇyagarbhā ṁśā nā ṁbuddhy-ā dī nā m api bhaviṣ yati | atas teṣ v adhyā sa-parityā ga evā tyantika-laya ity ucyate | ataeva

ghaṭ e bhinne ghaṭ ā kā śa
ā kā śaḥ syā d yathā purā |
evaṁdehe mṛ te jī vo
brahma sampadyate punaḥ || ity atra |

tathā –

evaṁsamī kṣ ya cā tmā nam ā tmany ā dhā ya niṣ kale |
daśantaṁtakṣ akaṁpā de lelihā naṁviṣ ā nalam ||
na drakṣ yasi śarī raṁtvaṁviśvaṁca pṛ thag-ā tmanaḥ || [BhP 12.5.12]

ity atrā py upā dheḥ saṁyoga eva partiyajyate na tu tasya mithyā tvaṁpratipā dyate |

tathā hi buddhī ndriyety ā di-prakaraṇam | tatra tad-ā śrayatva-tat-prakā śyatva-tad-avyatiriktatvebhyo hetubhyo buddhī ndriyā dī nā ṁparamā tma-svabhā va-śaktimayatvam ā ha |

buddhī ndriyā rtha-rūpeṇa
jñā naṁbhā ti tad-ā śrayam |
dṛ śyatvā vyatirekā bhyā m
ā dy-antavad avastu yat || [BhP 12.4.23]

antaḥkaraṇa-bahiḥ-karaṇa-viṣ aya-rūpeṇa paramā tma-lakṣ aṇaṁjñā nam eva bhā ti tasmā d anyad eva buddhy-ā di-vastv ity arthaḥ | yatas tad-ā śrayaṁteṣ ā m ā śraya-rūpaṁtaj jñā nam | klī btvam ā rṣ am | tathā pi rā ja-bhṛ tyayor ivā tyanta-bhedaḥ syā t | tatra hetv-antare'py ā ha | dṛ śyatvaṁtat-prakā śyatvam avyatirekas tad-vyatireke vyatirekaḥ tā bhyā m | tasmā t eka-deśa-sthitasyā gner jyotsnā vistā riṇī yathā | ity [ViP 1.22.56] ā divad buddhy-ā dī nā ṁtat-svā bhā vika-śaktimayatvam eva setsyatī ti bhā vaḥ | yat khalv ā dy-antavat śukty-ā dau kadā cid evā ropitaṁrajataṁtat punar avastu tad-ā śrayakatva-tat-prakā śakatva-tad-avyatirekā bhā vā t | śukty-ā di-vastu na bhavati śukty-ā dibhyo'nanyan na bhavatī ty arthaḥ | tataś caika-vijñā nena sarva-vijñā na-pratijñā viruddheteti bhā vaḥ ||72||

[73]

evam asat-kārya-vādāntare'pi jñeyam | ekasyāpi vastuno'ṁśabhedenāśrayāśrayitvaṁ svayam eva dṛṣṭāntena spaṣṭayati --

dīpaś cakṣuṣaś ca rūpaṁ ca
jyotiṣo na pṛthag bhavet |
evaṁ dhīḥ khāni mātrāś ca
na syur anyatamād ṛtāt || [BhP 12.4.24]

dīpaś cakū-rūpāṇāṁ mahābhūta-jyotir-aṁśa-rūpatvāt dīpādikaṁ na tataḥ pṛthak | evaṁ dhī-prabhṛtīni ṛtāt paramātmano na pṛthak syuḥ | tathāpi yathā mahā-bhūta-jyotir dīpādi-doṣeṇa na lipyate tathā buddhyadi-doṣeṇa paramātmāpi | tadvad asyāpy anyatamatvād ity āha anyatamād iti |

[74]

tad evaṁ dhī-prabhṛtīnāṁ paramātma-svābhāvika-śaktimayatvam uktvā tathāpi tebhyo bahiraṅgaa-śaktimayebhyo'ntaraṅga-śakti-taṭastha-śakti-viśiṣṭa-paramātmano 'nyatamatvena teṣām aśuddhatva-vyañjanayā sa-doṣatvam uktvā teṣ dhī-vṛttiṣu tāvac chuddhasyaiva jīvasya sakāraṇam adhyāsam āha --

buddher jāgaraṇaṁ svapnaḥ
suṣuptir iti cocyate |
māyā-mātram idaṁ rājan
nānātvaṁ pratyag-ātmani || [BhP 12.4.25]

buddhi-vṛtti-rūpaṁ jāgaraṇaṁ svapnaḥ suṣuptir itīdaṁ pratyag-ātmani śuddha-jīve viśvatairjasa-prājñatvākhyaṁ nānātvaṁ māyā-mātraṁ māyā-kṛtādhyāsa-mātreṇa jātam ity arthaḥ |

[75]

tataḥ paramātmani buddhy-ādi-mayasya jagataḥ sato'pi samparkaḥ sutarāṁ nāstīty arthaṁ cāha --

yathā jaladharā vyomni
bhavanti na bhavanti ca |
brahmaṇīdaṁ tathā viśvam
avayavyudayāpyayāt || [BhP 12.4.26]

yathā vyomni vyoma-kārya-vāyu-jyotiḥ-salila-pārthivāṁśa-dhūma-pariṇatā jaladharāḥ sveṣām evāvayavinām udayād bhavanti dṛśyante | apy ayān na bhavanti na dṛśyante ca te ca tan na spṛśantīti jñeyam | tathā brahmaṇīdaṁ viśvam iti yojyam | tataḥ sūkṣma-rūpeṇa tasya sthitir asty eva jagac-chakti-viśiṣṭa-kāraṇāstitvāt | ittham evoktam sato'bhivyañjakaḥ kāla iti ||75||

[76]

tad evaṁ vaktuṁ kāraṇāstitvaṁ dṛṣṭāntena pratipādayati --

satyaṁ hy avayavaḥ proktaḥ

sarvāvayavinām iha |
vinārthena pratī yeran
paṭ asyevāṅga tantavaḥ || [BhP 12.4.27]

sarveṣ ām avayavināṁsthūla-vastūnām avayavaḥ kāraṇaṁsatyaṁsatyo vyabhicāra-rahitaḥ proktaḥ | loke yathā darśnād ity āha vineti ||76||

[77]

arthena sthūla-rūpeṇa paṭ enāpi vinā tasmin kāryāstitvam api vyatirekeṇa pratipādayati |

yat sāmānya-viśeṣ ābhyām
upalabhyeta sa bhramaḥ | [BhP 12.4.28]

ayam arthaḥ | yady evam ucyate pūrvaṁsūkṣ mākāreṇāpi jagan nāsī t kintu sāmānyaṁ kevalaṁśuddhaṁbrahmaivāsī t tad eva śaktyā nimitta-bhūtayā viśeṣ ākāreṇa jagad-rūpeṇa pariṇatam iti tad asat | yataḥ yad eva sāmānya-viśeṣ ābhyām upalabhyeta sa bhramo vivarta-vāda eva | tatra hi śuddhaṁbrahmaivājñāna-rūpayā śaktyā jagattayā vivṛ tam iti mataṁna cāsmākaṁtad-abhyupapattiḥ pariṇāmavādasya sat-kāryatā-pūrvakatvād ity arthaḥ ||77||

[78]

nanv apūrvam eva kāryam ārambha-vivarta-vādinām iva yuṣ mākam api jñāyatāṁtatrāha –

anyonyāpāśrayāt sarvam
ādyantavad avastu yat || [BhP 12.4.28]

yadādyantarvad apūrvaṁkāryaṁtat punar avastu nirūpaṇāsaham ity arthaḥ | tatra hetur anyonyopaśrayāt | yāvat kāryaṁna jāyate tāvat kāraṇatvaṁmṛ t-śukty-āder na sidhyati kāraṇatvāsiddhau ca kāryaṁna jāyata eveti paraspara-sāpekṣ atva-doṣ āt | tataḥ kāraṇatva-siddhaye kārya-śaktis tatrāvaśyam abhupagantavyā | sā ca kārya-sūkṣ māvasthaiveti kāryāstitvaṁsidhyati | tathāpi sthū la-rūpatā-pādakatvān mṛ d-ādeḥ kāraṇatvam api sidhyatī ti bhāvaḥ |

[79]

tad evaṁsvābhāvaika-śaktimayam eva paramātmano jagad ity upasaṁharati --

vikāraḥ khyāyamāno'pi
pratyag-ātmānam antarā |
na nirūpyo'sty aṇur api
syāc cec cit-sama ātmavat || [BhP 12.4.29]

yadyapi khyāyamāmanaḥ prakāśamāna eva tathāpi svalpo'pi vikāraḥ pratyag-ātmānaṁ paramātmānaṁvinā tad-vyatirekeṇa svatantratayā na nirūpyo'sti | tad uktaṁtad-ananyatva-vivaraṇa eva | yadi ca taṁvināpi syāt tadā cit-samaḥ syāc cid-rūpeṇa samaḥ sva-prakāśa evābhaviṣ yat | ātmavat paramātmavan nityaikāvasthaś cābhaviṣ yat |

[80]

nanu yadi paramātmānaṁvinā vikāro nāsti tarhi paramātmanaḥ sopādhitve nirupādhitvaṁna sidhyati | tasmāt sopādher nirupādhir any eva kim ity atrāha --

na hi satyasya nānātvam
avidvān yadi manyate |
nānātvaṁ chidrayor yadvaj
jyotiṣor vātayor iva || [BhP 12.4.30]

satyasya paramātmano nānātvaṁ na hi vidyate | yadi tasya nānātvaṁ manyate tarhy avidvān yatas tasya nirupādhitva-sopādhitva-lakṣaṇaṁ nānātvaṁ mahākāśa-ghaṭākāśayor yadvat tadvad gṛhāṅgana-gata-sarva-vyāpi-tejasor iva bāhya-śarīra-vāyvor iva ceti |

[80]

yasmād vikāraḥ khyāyamāno'pi pratyag-ātmānam antarā na nirūpyo'sty aṇur api tasmāt sarva-śabda-vācyo'pi sa eveti sa-dṛṣṭāntam āha –

yathā hiraṇyaṁ bahudhā samīyate
nṛbhiḥ kiryābhir vyavahāra-vartmasu |
evaṁ vacobhir bhagavān adhokṣajo
vyākhyāyate laukika-vaidikair janaiḥ || [BhP 12.4.31]

kriyābhis tat-tad-vacana-bhedair bahudhā kaṭaka-kuṇḍādi-rūpeṇa yathā suvarṇam eva vacobhis tat-tan-nāmabhiḥ pratīyate tathā laukiak-vaidikaiḥ sarvair eva vacobhir bhagavān eva vyākhyāyate | tad uktam – sarva-nāmābhidheyaś ca sarva-vedeḍitaś ca saḥ iti skānde |

[81]

tad evaṁ jagataḥ paramātma-svābhāvika-śaktimayatvam uktvā tena ca jīva-kartṛkeṇa jñānena tan-nāśana-sāmarthyaṁ vyajya mokṣārthaṁ tad-adhyāsa-parityāgam upadeṣṭuṁ paramātma-śaktimayasyāpi tasyopādhyadhyātmakasya jīva-svarūpa-prakāśāvarakatva-rūpaṁ doṣaṁ sadṛṣṭāntam upapādayati --

yathā ghano'rka-prabhavo'rka-darśito
hy arkāṁśa-bhūtasya ca cakṣuṣas tamaḥ |
evaṁ tv ahaṁ brahma-guṇas tad-īkṣito
brahmāṁśakasyātmana ātma-bandhanaḥ || [BhP 12.4.32]

arka-raśmaya eva megha-rūpeṇa pariṇatā varṣanti | (!)

agnau prāptāhutiḥ samyag ādityam upatiṣṭhate |
ādityāj jāyata vṛṣṭir vṛṣṭer annaṁ tataḥ prajāḥ | iti vacanāt |

ayam arthaḥ | yathārka-prabhavo'rkeṇaiva darśitaḥ prakā-

śitaś ca ghano niviḍo meghaḥ | arkāṁśa-bhūtasya cakṣuṣas tamaḥ divi bhūmau ca mahāndhakāra-rūpo bhavati | evam ahaṁprākṛtāhaṅkāro brahma-guṇaḥ paramātma-śakti-kārya-bhūtaḥ tadīkṣitas tenaiva paramātmanā prakāśitaś ca brāhmāṁśakasya taṭastha-śakti-rūpatvāt paramātmano yo hī nāṁśas tasyātmano jīvasyātma-bandhanaḥ svarūpa-prakāśāvarako bhavati |

[82]

sa cādhyāsa-parityāgaḥ svato na bhavati kintu paramātma-jijñāsayā tat-prabhāvenaiveti vaktuṁpūrvavad eva dṛṣṭānta-paaripāṭīm āha --

ghano yadārka-prabhavo vidīyaryate
cakṣuḥ svarūpaṁravim īkṣate tadā |
yadā hy ahaṅkāra upādhir ātmano
jijñāsayā naśyati tarhy anusmaret || [BhP 12.4.33]

ghano yathārka-prabhavo vidīryate iti dṛṣṭāntāṁśe tad-vidāraṇasya na cakṣuḥ-śakti-sādhyatvam kintu sūrya-prabhāva-sādhyatvam iti vyaktam | anena dārṣṭāntike'pi ātmanaḥ paramātmano jijñāsayā jātena tat prasādenāhaṅkāro naśyati palāyate ity atrāṁśe puruṣa-jñāna-sādhyatvam ahaṅkāra-nāśasya khaṇḍitam | ato vivarta-vādo nābhyupagataḥ | atra copādhir iti viśeṣaṇena svarūpa-bhūtāhaṅkāras tv anya eveti spaṣṭībhūtam | evaṁyathā dṛṣṭānteghana-prāya-mahāndhakārāvaraṇābhāvāt tat-prabhāveṇa yogyatālābhāc ca cakṣḥ kartṛ bhūtaṁsvarūpaṁkarma-bhūtam īkṣate sva-svarūpa-prakāśam astitvena jānāti sva-śakti-prākaṭyaṁlabhata ity arthaḥ | kadācit tadīkṣaṇonmukhaḥ san raviṁcekṣate tathā dārṣṭāntike'py anusmaret smartur anusandhātuṁyogyo bhavati, ātmānaṁceti śeṣaḥ |

[83]

nigamayati –

yadaivam etena viveka-hetinā
māyāmayāhaṅkāraṇātma-bandhanam |
cchitvācyutātmānubhavo'vatiṣṭhate
tam āhur āyantikam aṅga samplavam || [BhP 12.4.34]

etena pūrvokta-viveka-śastreṇa | māyāmayeti viśeṣaṇaṁsvarūpa-bhūtāhaṅkārasya vyavacchedārtham | avatiṣṭhate sva-svarūpeṇāvasthito bhavati | na kevalam etāvad eva acyutmānubhavaḥ acyute'cyuta-nāmny ātmani paramātmany anubhavo yasya tathābhūta eva sann avatiṣṭhate || 12.4 || śrī -śukaḥ ||84||

[84]

atrāyam apy ekeṣāṁpakṣaḥ parameśvarasya śakti-dvayam asti svarūpākhyā māyākhyā ceti | pūrvayā svarūpa-vaibhava-prakāśanam aparayā tv indra-jāla-vattayaiva mohitebhyo jīvebhyo viśva-sṛṣṭy-ādi-darśanam | dṛśyate caikasya nānāvidyāvataḥ kasyāpi tathā vyavahāraḥ | na caivam advaitavādinām iva vedanam āpatitam | satyenaiva kartrā satyam eva draṣṭāraṁprati satyayaiva tathā śaktyā vastunaḥ sphoraṇāt loke'pi tathaiva dṛśyata iti bhavatv apī daṁnāma |

yataḥ satyaṁna satyaṁnaḥ
kṛṣṇa-pādābjāmodam antarā |
jagat satyam asatyaṁvā
ko'yaṁtasmin durāgrahaḥ ||

tad etan-mate sata idam utthitam ity ādivākyāni prāyo yathā ṭīkā-vyākhyānam eva jñeyāni | kvacit tat-kṛtānumānādau bheda-mātrasyāsattve prasakte vaikuṇṭhādīnām api tathātva-prasaktis tan-mate syād ity atra tu teṣām ayam abhiprāyaḥ | vayaṁ hi yal loka-pratyakṣādi-siddhaṁ vastu tad eva tat-siddha-vastv-antara-dṛṣṭāntena tad-dharmakaṁ sādhayāmaḥ | yat tu tad asiddhaṁ śāstravid-anubhavaika-gamya-tādṛśatvaṁ tat punas tad-dṛṣṭānta-parārdhādināpy anyathā kartuṁ na śakyata eveti | jīveśvarābheda-sthāpanā ca cid-rūpatā-mātra eveti | atha svābhāvika-māyā-śaktyā parameśvaro viśva-sṛṣṭy-ādikaṁ karoti jīva eva tatra muhyatīty uktam | tatra sandehaṁ praśnottarābhyāṁ pariharaty aṣṭabhiḥ –

śrī-vidura uvāca
brahman kathaṁ bhagavataś
cin-mātrasyāvikāriṇaḥ |
līlayā cāpi yujyeran
nirguṇasya guṇāḥ kriyāḥ || [BhP 3.7.2]

he brahman cin-mātrasya cinmātra-svarūpasya sataḥ svarūpa-śaktyā bhagavataḥ śrī-vaikuṇṭhādi-gata-tādṛśaiśvaryādi-yuktasya ataeva nirguṇasya prākṛta-guṇāspṛṣṭasya tata evāvikāriṇas tādṛk-svarūpa-śakti-vilāsa-bhūtānāṁ kriyāṇām anantānām api sadodita-varānanta-vidha-prakāśe tasmin nitya-siddhatvāt tat-tat-kriyāvirgbhāva-kartus tasyāvasthāantara-prāptatvābhāvāt prākṛta-kartur iva na vikārāpattir iti | nirvikārasya ca kathaṁ sattvādayaḥ prākṛta-guṇāḥ kathaṁ vā tadāsaṅga-hetukāḥ sthity-ādayaḥ kriyāś ca yujyeran | tataś ca cinmātra-vastu-virodhād eva te ca tāś ca na yujyante | bhagavattve tu svaira-ceṣṭayāpi na yujyeran ity āha līlayā vāpīti | atrāvikāritva-nirguṇatvābhyāṁ saha cinmātra-bhagavattvaṁ cety ubhayam api svīkṛtyaiva pūrva-pakṣiṇā pṛṣṭam |

[85]

tataś ca tasya cin-mātra-svarūpasya bhavatu bhagavattvaṁ tatrāsmākaṁ na sandehaḥ | kintu tasya katham itara-guṇādi-svīkāro yujyate ity eva pṛcchata iti vākyārthaḥ | tataś cinmātratve bhagavattve ca tasya tucchā guṇāḥ kriyāś ca na sambhavanty eveti dviguṇī bhūyaiva praśnaḥ | līlayā vāpi kathaṁ yujyeran iti viśadayati |

krīḍāyām udyamo 'rbhasya
kāmaś cikrīḍiṣānyataḥ |
svatas-tṛptasya ca kathaṁ
nivṛttasya sadānyataḥ || [BhP 3.7.3]

udyamayait pravartayati ity udyamaḥ | arbhakasya krīḍāyāṁ pravṛtti-hetuḥ kāmo'sti | anyatas tu vastv-antareṇa bālāntara-pravartanena vā tasya krīḍecchā bhavati | bhagavatas tu svataḥ svenātmanā svarūpa-vaibhavena ca tṛptasya ata evānyataḥ sadā nivṛttasya ca katham anyato jīvāj jagac ca nimittāt cikrīḍiṣeti | na ca tasya te guṇās tāṅ kriyāś ca na vidyante ity apalapanīyam |

[86]

tathaiva prasiddher ity āha --

asrākṣīd bhagavān viśvaṁ
guṇa-mayyātma-māyayā |
tayā saṁsthāpayaty etad
bhūyaḥ pratyapidhāsyati || [BhP 3.7.4]

guṇa-mayyā traiguṇya-vyañjinyā ātmāśritayā māyayā saṁsthāpayati pālayati pratyapidhāsyati prātilaumyena tirohitaṁ kariṣyati | jīvasya ca kathaṁ māyā-mohitatvaṁ

[88]

ghaṭatīty ākṣepāntaram āha --

deśataḥ kālato yo 'sāv
avasthātaḥ svato 'nyataḥ |
aviluptāvabodhātmā
sa yujyetājayā katham || [BhP 3.7.5]

yo'sau deśādibhir aviluptāvabodha ātmā jīvaḥ sa katham ajayāvidyayā yujyeta | tatra deśa-vyavadhānato deśa-gata-doṣato vā cakṣuḥ prakāśa iva kālato vidyud iva avasthātaḥ smṛtir iva svataḥ śukti-rajatam iva anyato ghaṭādi-vastv iva na tasyāvabodho lupyate avyāhata-svarūpa-bhūta-jñānāśrayatvād evety arthaḥ ||

[89]

tatraiva virodhāntaram āha –

bhagavān eka evaiṣa
sarva-kṣetreṣv avasthitaḥ |
amuṣya durbhagatvaṁ vā
kleśo vā karmabhiḥ kutaḥ || [BhP 3.7.6]

eṣa eka eva bhagavān paramātmāpi sarva-kṣetreṣu sarvasya jīvasya kṣetreṣu deheṣv avasthitaḥ | tatra sati katham amuṣa jīvasya durbhagatvaṁ svarūpa-bhūta-jñānādi-lopaḥ karmabhiḥ kleśaś ca tasya vā kuto nāsti | na hy ekasmin jalādau sthitayor vastunoḥ kasyacit tat-saṁsargaḥ kasyacin neti yujyata ity arthaḥ |

[90]

tatra kevalaṁ cin-mātratvaṁ na sambhavatīti bhatgavattvam evāṅgīkṛtya śrī-maitreya uvāca –

seyaṁ bhagavato māyā
yan nayena virudhyate |
īśvarasya vimuktasya
kārpaṇyam uta bandhanam || [BhP 3.7.9]

yayā viśva-sṛṣṭy-ādikaṁ bhavati seyaṁ bhagavato'cintya-svarūpa-śakter māyākhyā śaktiḥ | yad yā ca nayena tarkeṇa virudhyate tarkātī tatayā seyam apy acintyety arthaḥ | yadyapy evaṁ dvayor apy acintyatvaṁ tathāpi bhagavato m>ayety anena vyaktatvāt svarūpa-śakter antaraṅgatvād bahiraṅgāyā māyāyā guṇaiḥ sattvādibhis tat-kāryaiḥ sthāpanādi-līlābhiś ca nāsau spṛśata ity arthaḥ | tantreṇa cāyam arthaḥ | yad yayā māyayā yena bhagavatā saha na virudhyate nāsau virodha-viṣayī kriyata iti ca evam eva ṣaṣṭhe navamādhyāye – duravabodha iva tavāyam ity [BhP 6.9.34] ādinā gadyena tasya saguṇa-kartṛtvaṁ virudhya punar atha tatrabhavān iti [BhP 6.9.35] gadyenāntaryāmitayā guṇa-visarga-patitatvena jīvavad bhoktṛtva-yogaṁ sambhāvya, na hi virodha ubhayam ity [BhP 6.9.36] ādi gadyena tatra tatrāvitarkya-śaktitvam eva ca siddhānte yojitam |

tatra svarūpa-śakter avitarkyatvaṁ bhagavatī ty ādibhir viśeṣaṇair māyāyāś cātma-māyām ity anena darśitam | tatra svarūpa-dvayābhāvād ity asya tathāpy acintya-śaktyā tat-kartṛtvaṁ tad-antaḥpātitvaṁ ca vidyate ity arthaḥ | sama-viṣama-matīnām iti [BhP 6.9.37] tu gadyaṁ tathāpy uccāvaca-buddhīnāṁ tathā sphurasī ti pratipatty-arthaṁ jñeyam | duravabodha iveti prāktana-gadye tv aśarī ra iti śarī ra-ceṣṭāṁ vinā aśaraṇa iti bhūmy-ādy-āśrayaṁ vinā ity arthaḥ |

atha tatrety ādau svakṛte'pi tasyāpi hetu-kartṛtvād yojanī yam | tasmād atrāpi svarūpa-śakter eva prādhānyaṁ darśitam | ataeva ṛte'rthaṁ yat pratī yeta ity [BhP 2.9.34] ādau māyāyā ābhāsa-sthānī yatvaṁ pradarśya tad-aspṛśyatvam eva bhagavato darśitam | tvam ādyaḥ puruṣaḥ sākṣād ity ādau māyāṁ vyudasya cic-chaktyā ity [BhP 1.7.23] anena ca tathā jñāpitam | māyā paraity abhimukhe ca vilajjamānā ity [BhP 2.7.47] anena ca | tad evaṁ bhagavati tad-virodhaṁ parihṛtya jī ve'py avidyā-sambandham atarkyatvena darśitayā tan-māyayaiva samādadhati | ī śvarasyeti yad ity anenaiva sambadhyate |

artha-vaśād atra ca tṛtī yayā pariṇamyate | yad yayā ī śvarasya svarūpa-jñānādibhiḥ samarthasya ataeva vimuktasya jī vasya kārpaṇyaṁ tat-tat-prakāśa-tirobhāvas tathā bandhanaṁ tad-darśi-guṇa-maya-jāla-praveśaś ca bhavatī ti | tad uktam – tat-saṅga-bhraṁśitaiśvaryam iti [BhP 6.5.15] | tad etat sarvam abhipretya śrutayo'py āhuḥ – sa yad ajayā tv ajām ity ādāv apeta-bhaga iti [BhP 10.87.38] ca |

atra mūla-padye bhagavato māyety anena bhagavattvaṁ tu māyikam ity āyātam | indrasya māyety atra yathendratvam |

[91]

evaṁ pūrvatrāpi jñeyam | punar api jī vasya vastutaḥ svī ya-tat-tad-avasthatvābhāve'pi bhagavan-māyayaiva tat-tat-pratī tir iti sadṛṣṭāntam upapādayati |

yad arthena vināmuṣya
puṁsa ātma-viparyayaḥ |
pratī yata upadraṣṭuḥ
sva-śiraś chedanādikaḥ || [BhP 3.7.10]

yad yasya | māyayā hetor arthena vināpi | yady api tasya trikālam eva so'rtho nāsti tathāpy ātma-viparyayaḥ ātmavismṛti-pūrvaka-parābhimāne nāham eva tad-dharmī ty evaṁ rūpaḥ so'rthaḥ syāt | upadraṣṭur jī vasya | tṛtī yārthe ṣaṣṭhī | svapnāvasthāyāṁ jī vena sva-śiraś-chedanādiko'tī vāsambhavo'rthaḥ pratī yate | na hi tasya śiraś chinnaṁ na tu vā sva-śiraś chedaṁ ko'pi paśyet | kintu bhagavan-māyaivānyatra-siddhaṁ tad-rūpam arthaṁ tasminn āropayatī ti |

[92]

māyā-mātraṁ tu kārtsnyenānabhivyakta-svarūpatvād iti nyāyena | ataeva śuddhasyāpi sato jī vasyaupādhikenaiva rūpeṇopādhi-dharmāpattir iti dṛṣṭāntāntareṇopapādayatī ti --

yathā jale candramasaḥ
kampādis tat-kṛto guṇaḥ |
dṛśyate 'sann api draṣṭur
ātmano 'nātmano guṇaḥ || [BhP 3.7.11]||

yathā jale pratibimbitasyaiva candramaso jalopādhi-kṛtaḥ kampādi-guṇo dharmo dṛśyate na tv ākāśa-sthitasya tadvad anātmanaḥ prakṛta-rūpopādher dharmaḥ ātmana

śuddhasyāsann api aham eva so'yam ity āveśān māyayopādhi-tādātmyāpannāhaṅkārābhāsasya pratibimba-sthānī yasya tasya draṣṭur ādhyātmikāvasthasyaiva yadyapi syāt tathāpi śuddho'sau tad-abhedābhimānena taṁ paśyatī ty arthaḥ | tad uktam ekādaśe śrī -bhagavatā –

nṛtyato gāyataḥ paśyan
yathaivānukaroti tām |
evaṁbuddhi-guṇān paśyann
anī ho'py anukāryate || [BhP 11.22.53] iti |

tathaivoktam – śuddho vicaṣṭe hy aviśuddha-kartur iti | vi-śabdasya cātra tad-āveśa eva tātparyaṁtasmād bhagavato'cintya-svarūpāntaraṅga-mahā-pravala-śaktitvād bahiraṅgayā pravalayāpy acintayāpi māyayāpi na sṛṣṭiḥ | jī vasya tu tayā sṛṣṭir iti siddhāntitam || 3.7 || śrī -śukaḥ || 85-92 ||

[93]

evaṁsṛṣṭy-ādi-lī lā-traye yojine'pi punar viśeṣataḥ saṁśayya siddhāntaḥ kriyate sthūṇā-nikhanana-nyāyena | nanu pālana-lī lāyāṁye ye'vatārās tathā tatraiva sva-prasāda-vyaṭjaka-smitābhaya-mudrādi-ceṣṭayā sura-pakṣa-pāto yuddhādi-ceṣṭayā daitya-saṁhāra ity ādikā yā yā vā lī lāḥ śrūyante te ca tāś ca svayaṁparameśvareṇa kriyante na vā | ādye pūrva-pakṣas tad atrastha eva pratyuta pakṣa-pātādinā vaiṣamyaṁca | ante teṣām avatārāṇāṁlī lānāṁca na svarūpa-bhūtayā sidhyatī ti sampratipatti-bhaṅgaḥ | atrocyate | satyaṁviśva-pālanārthaṁparameśvaro na kiñcit karoti kintu svena sahaivāvatī rṇān vaikuṇṭha-pārṣadān tathādhikārika-devādy-antargatān tathā taṭasthān anyāṁś ca bhaktān ānandayituṁ svarūpa-śaktyāviṣkāreṇaiva nānāvatārān lī lāś cāsau prakāśayati | tad uktaṁpādme –

muhūrtenāpi saṁhartuṁśakto yadyapi dānavān |
mad-bhaktānāṁvinodārthaṁkaromi vividhāḥ kriyāḥ ||
darśana-dhyāna-saṁsparśair matsya-kūrma-vihaṅgamāḥ |
svāny apatyāni puṣṇanti tathāham api padmaja || iti |

hari-bhakti-sudhodaye –

nityaṁca pūrṇa-kāmasya janmāni vividhāni me |
bhakta-sarveṣṭa-dānāya tasmāt kiṁte priyaṁvada || iti |

tathā śrī -kuntī -devī -vacanaṁca -- bhakti-yoga-vidhānārthaṁkathaṁpaśyema hi striya iti [BhP 1.8.20] | atra bhakti-yoga-vidhānārthaṁtad-artham avatī rṇaṁtvām iti ṭī kā ca | śrī -brahma-vacanaṁca --

prapañcaṁniṣprapañco'pi
viḍambayasi bhūtale |
prapanna-janatānanda-
sandohaṁprathituṁprabho || [BhP 10.14.37]

svarūpa-śaktyaivāviṣkāraś ca śrī -brahmaṇaiva darśitaḥ –

eṣa prapanna-varado ramayātma-śaktyā yad yat kariṣyati gṛhī ta-guṇāvatāra [BhP 3.9.23] ity ādinā | gṛhī tā guṇāḥ kāruṇyādayo yatra tathābhūto'vatāro yasyety arthaḥ | tad evaṁ bhaktānandārtham eva tān prakaṭayatas tasyānanusaṁhitam api sura-pakṣa-pātādi-viśva-pālana-rūpaṁtan-māyā-kāryaṁsvata eva bhavati | loke yathā kecid bhaktāḥ parasparaṁ bhagavat-prema-mukhollāsāya militās tad anabhijñān api kāṁścin mārdaṅgikādī n

saṅgṛhya tad-guṇa-gānānandenonmattavan nṛtyanto viśveṣām evāmaṅgalaṁ ghnanti maṅgalam api vardhayantīti | tad uktaṁ vāg gad-gadety ādau mad-bhakti-yukto bhuvanaṁ punātīti [BhP 11.14.24] | evam evoktam –

sṛṣṭy-ādikaṁ harer naiva
prayojanam apekṣya tu |
kurute kevalānandād
yathā martyasya nartanam || iti | [Nārāyaṇa-saṁhitā]

na ca vaktavyaṁ svena teṣāṁ tair api svasyānandane svatas tṛptatā-hāniḥ syāt tathānyān parityajya ca teṣām evānandane vaiṣamyāntaram api syād iti | tatrādye viśuddhorjita-sattva-tanum āśrite'pi muni-jane svatas tṛpti-parākāṣṭhāṁ prāpto bhakta-vātsalya-darśanāt tad-anucara evāsau guṇo na tu tat-pratighātīti labhyate | yathā sarvān munīn prati śrī-parīkṣid-vākyam –

nehātha nāmutra ca kaścanārtha
ṛte parānugraham ātma-śīlam | [BhP 1.19.23]

tathā jaḍa-bharata-caritādau – sindhu-pataya ātma-satatvaṁ vigaṇayataḥ parānubhāvaḥ parama-kāruṇikatayopadiśya ity ādi [BhP 5.13.24]

śrī-nārada-pūrva-janmani -- cakruḥ kṛpāṁ yadyapi tulya-darśanāḥ; śuśrūṣamāṇe munayo 'lpa-bhāṣiṇi | [BhP 1.5.24]

tathā kuntī-stave –

namo 'kiñcana-vittāya nivṛtta-guṇa-vṛttaye |
ātmārāmāya śāntāya kaivalya-pataye namaḥ || [BhP 1.8.27]

akiñcanā bhaktā eva vittaṁ sarvasvaṁ yasyeti ṭīkā ca | tato'nyathā cākṛtajñatā-doṣaś ca nirdoṣe bhagavaty āpatati | tataḥ siddhe tathāvidhasyāpi bhakta-vātsalye bhaktānāṁ duḥkha-hānyā sukha-prāptyā vā svānando bhavatīty āyātam eva | kiṁ ca parama-sāraa-bhūtāyā api svarūpa-śakteḥ sāra-bhūtā hlādinī nāma yā vṛttis tasyā eva sāra-bhūto vṛtti-viśeṣo bhaktiḥ sā ca raty-apara-paryāyā | bhaktir bhagavati bhakte ca nikṣipta-nijobhaya-koṭiḥ sarvadā tiṣṭhati | ataevoktaṁ bhagavān bhakta-bhaktimān iti | tasmād bhaktasthayā tayā bhagavatas tṛptau na svatas tṛptirtā-hāniḥ | pratyuta śaktitvena svarūpato bhinnābhinnāyā api tasyāḥ ye yathā māṁ prapadyante tāṁs tathaiva bhajāmy aham iti nyāyena bhakta-citta-sphuritāyā bheda-vṛtter eva sphuraṇāt bhagavato māṁ hlādayaty asya bhaktir iti ānandacamatkārātiśayaś ca bhavati | śakti-tadvator bhedamate'pi viśiṣṭasyaiva svarūpatvaṁ sampratipannam |

tad etat sarvam abhipretya bhaṇitaṁ durvāsasaṁ prati śrī-viṣṇunā –

ahaṁ bhakta-parādhīno
hy asvatantra iva dvija |
sādhubhir grasta-hṛdayo
bhaktair bhakta-jana-priyaḥ ||

nāham ātmānam āśāse
mad-bhaktaiḥ sādhubhir vinā |
śriyaṁ cātyantikīṁ brahman
yeṣāṁ gatir ahaṁ parā ||

ye dārāgāra-putrāpta-
prāṇān vittam imaṁ param |
hitvā māṁ śaraṇaṁ yātāḥ
kathaṁ tāṁs tyaktum utsahe ||

mayi nirbaddha-hṛdayāḥ
sādhavaḥ sama-darśanāḥ |
vaśe kurvanti māṁ bhakty
sat-striyaḥ sat-patiṁ yathā ||

mat-sevayā pratītaṁ te
sālokyādi-catuṣṭayam |
necchanti sevayā pūrṇāḥ
kuto 'nyat kāla-viplutam ||

sādhavo hṛdayaṁ mahyaṁ
sādhūnāṁ hṛdayaṁ tv aham |
mad-anyat te na jānanti
nāhaṁ tebhyo manāg api || [BhP 9.4.63-68] iti |

atra ye dārāgāreti trayam akṛtajñatā-nivāraṇe sādhavo hṛdayaṁ mahyam iti svatas tṛpti-parihāre | bhakteḥ svarūpa-śakti-sāra-hlādinī-sāratve ca ahaṁ bhakta-parādhīna iti dvayam |

tatraiva bhakteṣv api bhakti-rūpeṇa tat-praveśe sati viśeṣato mat-sevayā pratītam ity api jñeyam | tato na prāktano doṣaḥ | dvitīye'py evam ācakṣmahe | parānandane pravṛttir dvidhā jāyate parato nijābhīṣṭa-sampattyai kvacit tad-abhīṣṭa-mātra-sampattyai ca | tatra prathamo nātrāpy ayuktaḥ sātmārtha-mātratayā kutrāpi pakṣapātābhāvāt | atrottara-pakṣe para-sukhasya para-duḥkhasya cānubhavenaiva parānukūlyenaiva pravṛttī cchā jāyate na tu yat-kiñcij-jñāna-mātreṇa cittasya para-duḥkhāsparśe kṛpā-rūpa-vikārāsambhavāt |

yathā kaṇṭaka-biddhāṅgo
jantor necchati tāṁ vyathām |
jīva-sāmyaṁ gato liṅgair
na tathābiddha-kaṇṭakaḥ || iti nyāyāt |

tataś ca sadā paramānandaikarūpe'pahata-kalmaṣe bhagavati prākṛtasya sukhābhidha-duḥkhasya prasiddha-duḥkhasya ca sūrya pecaka-cakṣur jyotiṣa iva tamasa iva cātyantābhāvāt tat-tad-anubhavo nāsty eva |

yat tu bhagavati duḥkha-sambandhaṁ parijihīrṣanto'pi kecid evaṁ vadanti, tasmin duḥkhānubhava-jñānam asty eva, tac ca parakīyatvenaiva bhāsate na tu svīyatveneti | tad api ghaṭṭa-kuḍyāṁ prabhātam duḥkhānubhavo nāma hi antaḥ-karaṇe duḥkha-sparśaḥ, sa ca svasmād bhavatu parasmād veti duḥkha-sambandhāviśeṣāt | asarvajñatā-doṣaś ca sūrya-dṛṣṭāntenaiva parihṛtaḥ, pratyuta guṇatvenaiva darśitaś ca | tasmāt tasmin yat kiñcid duḥkha-jñānam astu, duḥkhānubhavas tu nāsty eva | yata eva kartum akartum anyathā-kartuṁ samarthe parama-karuṇāmaya-nicaya-śiromaṇau tasmin virājamāne'py adyāpi jīvāḥ saṁsāra-duḥkham anubhavantī ty atra nairghṛṇya-parihāraś ca bhavati | yat tu bhaktānāṁ sukhaṁ tat tasya bhakti-rūpam eva, tathā teṣāṁ duḥkhaṁ bhagavat-prāpty-antarāyeṇaiva bhavati, tatra cādhikā bhagavaty eva cittārdratā jāyate sā ca bhaktir eveti |

kvacid gajendrādīnām api prākṛta eva duḥkhe sa eva mama śaraṇam ity ādinā tathaiva bhaktir udbhūtaiveti | kvacid yamalārjunādiṣu śrī-nāradādi-bhaktānāṁ bhaktiḥ sphuṭaiveti

ca sarvathā dainyātmaka-bhakta-bhakty-anubhava eva taṁ karuṇayati na tu prākṛtaṁ duḥkhaṁ yogye kāruṇe saty ayogyasya kalpanānaucityaāt duḥkha-sad-bhāvo'sty eva kāraṇatve sarva-saṁsārocchitteḥ |

atha tasya paramparā-kāraṇatvam asty eva ced asstu na kāpi hānir iti | tasmād ubhayathā bhaktānandane tad-bhakty-anubhava eva bhagavantaṁ pravartayatī ti siddham | tat etad uktaṁ bhavati | yady anyasya sukha-duḥkham anubhūyāpi tat-tat-tyāgenetarasya sukhaḥ duḥkha-hāniṁ vā sampādayati tadaiva vaiṣamyam āpatati | śrī -bhagavati tu prākṛta-sukha-duḥkhānubhavābhāvān na tad āpatati, yathā kalpa-tarau | tad uktaṁ śrī mad-akrūreṇa –

na tasya kaścid dayitaḥ suhṛttamo
na cāpriyo dveṣya upekṣya eva vā |
tathāpi bhaktān bhajate yathā tathā
sura-drumo yadvad upāśrito'rthadaḥ || iti [BhP 10.38.22] |

atra bhaktād anya eva kaścid iti jñeyam |

kaḥ paṇḍitas tvad-aparaṁ śaraṇaṁ samīyād bhakta-priyād ṛta-giraḥ suhṛdaḥ kṛtajñād ity [BhP 10.48.26] etad-vākyenaiva tat-priyatva-prokteḥ | śrī -mahādevenāpy uktam --

na hy asyāsti priyaḥ kaścin
nāpriyaḥ svaḥ paro 'pi vā |
ātmatvāt sarva-bhūtānāṁ
sarva-bhūta-priyo hariḥ ||

tasya cāyaṁ mahā-bhāgaś
citraketuḥ priyo 'nugaḥ |
sarvatra sama-dṛk śānto
hy ahaṁ caivācyuta-priyaḥ || [BhP 6.17.33-34]

tathoktaṁ śrī -prahlādenāpi --

citraṁ tavehitam aho 'mita-yogamāyā-
līlā-visṛṣṭa-bhuvanasya viśāradasya |
sarvātmanaḥ samadṛśo 'viṣamaḥ svabhāvo
bhakta-priyo yad asi kalpataru-svabhāvaḥ || [BhP 8.23.8] iti |

arthaś ca -- yat tvaṁ bhakta-priyo'si so'pi samadṛśas tava svabhāvo'viṣamaḥ viṣamo na bhavati | tatra hetu-garbha-viśeṣaṇaṁ kalpataru-svabhāva iti | tasmād viṣama-svabhāvatayā pratī te'pi tvayy avaiṣyam ity atī va citram iti | athavā paratrāpi kalpa-vṛkṣādi-lakṣaṇe samāna evāśrayaṇī ye vastuni bhakta-pakṣa-pāta-rūpa-vaiṣamya-darśanād vaiṣamyam api samasyaiva svabhāva ity eva vyākhyeyam | tathā pūrvatrāpi bhaktān bhajata iti vaiṣamya eva yojanī yam iti | vastutas tu śrī -bhagavaty acintyam aiśvaryam eva mukhyas tad-avirodhe hetuḥ | yad uktam – namo namas te'stv ṛṣabhāya sātvatām ity [BhP 2.4.14] ādau dvitī yasya caturthe ṭī kāyām | tad evaṁ vaiṣamya-pratī tāv apy adoṣatvāyācintyam aiśvaryam āheti | tad uktaṁ śrī -bhīṣmeṇa

sarvātmanaḥ samadṛśo hy advayasyānahaṅkṛteḥ |
tat-kṛtaṁ mati-vaiṣamyaṁ niravadyasya na kvacit ||
tathāpy ekānta-bhakteṣu paśya bhūpānukampitam |
yan me 'sūṁs tyajataḥ sākṣāt kṛṣṇo darśanam āgataḥ || iti [BhP 1.9.21-22]

tathā śrī -bhagavatā –

samo 'haṁ sarvabhūteṣu
na me dveṣyo 'sti na priyaḥ
ye bhajanti tu māṁ bhaktyā
mayi te teṣu cāpy aham || iti [BhP 9.29]

tad evaṁ tat-tad-doṣe bhakta-pakṣa-pātasya svarūpa-śakti-sāra-bhūtatve bhakta-vinodārtham eva svarūpa-śaktyaiva svayam eva ca tat-tad-avatāra-līlāḥ karoti bhagavān tato viśva-pālanaṁ tu svayam eva sidhyatīti sthite na vaidura-praśnas tad-avasthaḥ | atra devādīnāṁ prākṛtatayā taiḥ saha līlāyāṁ svatas tṛptatā-hānis teṣu tad-aṁśāveśādi-svīkāreṇāgre parihartavyā | tathā na cāvatārādīnāṁ svarūpa-śakty-ātmatā-hāniḥ | tathā bhakta-vinodaika-prayojanaka-svaira-līlā-kaivalyena cānyatra rāga-dveṣābhāvān na vaiṣamyam api pratyuta pitta-dūṣita-jihvānāṁ khaṇḍād vairasya iva tasmān nigrahe'py anubhūyamāne teṣāṁ duṣṭatādi-kṣapaṇa-lakṣaṇaṁ hitam eva bhavati | atra

na hy asya janmano hetuḥ karmaṇo vā mahīpate |
ātma-māyāṁ vineśasya parasya draṣṭur ātmanaḥ |
yan mayā ceṣṭitaṁ puṁsaḥ sthity-utpatty-apyayāya hi |
anugrahas tan-nivṛtter ātma-lābhāya ceṣyate || [BhP 9.24.57-58]

iti navamāntastha-śrī-śuka-vākyānusāreṇa pralaye līnopādher jīvasya dharmādy-asambhavād upādhi-sṛṣṭy-ādinā dharmādi-sampādanenānugraha iti tadīya=ṭīkānusāreṇa ca | tathā,

loke bhavān jagati naḥ kalayāvatīrṇaḥ
sad-rakṣaṇāya khala-nigrahaṇāya cānyaḥ |
kaścit tadīyam abhiyāti nideśam īśa
kiṁ vā janaḥ svakṛtam ṛchati tan na vidmaḥ || [BhP 10.70.27]

iti jarāsandha-baddha-rāja-vṛnda-nivedane'pi īśvare tvayi sad-rakṣaṇārtham avatīrṇe'pi ced asmākaṁ duḥkhaṁ syāt tarhi kim anyaḥ kaścij jarāsandhādis tvad-ājñām api laṅghayati kiṁ ca tvayā vakṣyamāṇo'pi janaḥ sva-karma-duḥkhaṁ prāpnotīty eveti na vidmaḥ | na caitad ubhayam api yuktam iti bhāvaḥ | iti tadīya-ṭīkānusāreṇa ca līlāyāḥ svairatve'pi durghaṭanī māyaiva tadā tadā devānusarādīnāṁ tat-tat-karmodbodha-sandhānam api ghaṭayati | yathā sva-sva-karmaṇā pṛthag eva ceṣṭamānānāṁ jīvānāṁ ceṣṭā-viśeṣāḥ paraspara-śubhāśubha-śakuntatayā ghaṭitā bhavatīty ādikaṁ loke'pi dṛśyate | yatra tu kvacid eṣā tal-līlājavam anugantuṁ na śaknoti tatraiva parameśituḥ svairatā vyaktī bhavati | yathā –

guru-putram ihānītaṁ nija-karma-nibandhanam |
ānayasva mahārāja mac-chāsana-puraskṛtaḥ || [BhP 10.45.45]

iti yama-viṣayaka-śrī-bhagavad-ādeśādau | tataś ca tasyātivirala-pracāratvān na sarvatra kṛta-hāny-akṛtābhyāgama-prasaṅgaś ca |

atha yadi kecid bhaktānām eva dviṣanti tadā tadā bhakta-pakṣa-pātāntaḥpātitvād bhagavatā svayaṁ tad-dveṣe'pi na doṣaḥ | pratyuta bhakta-viṣayaka-tad-rateḥ poṣakatvena hlādinī-vṛtti-bhūtānandollāsa-viśeṣa evāsau | yena hi dveṣeṇa pratipada-pronmīlat-sāndrānanda-vaicitrī-samatirikta-bhakti-rasa-marusthala-brahma-kaivalyāpādāna-rūpatvena tadīya-bhakti-rasa-mahā-pratiyogitayā tato'nyathā duścikitsatayā ca tatrocitam | tad-uttha-bhagavat-tejasā tat-svarūpa-śakter api tiraskāreṇa dhvaṁsābhāva-tulyatvam | svargāpavarga-narakeṣv api tulyārtha-darśina iti [BhP 6.17.28] nyāyenānyeṣām atīva duḥsahaṁ teṣām api kāmukānāṁ nikāmam anabhīṣṭam uddaṇḍa-daṇḍa-viśeṣaṁ kurvaty

eva bhagavati tasya sarva-hita-paryavasāyi-cāritra-svabhāvatvād eva tat-tad-durvāra-durvāsanāmayāśeṣa-saṁsāra-kleśa-nāśo'pi bhavati | yaḥ khalv abhedopāsakānām atikṛcchra-sādhyaḥ puruṣārthaḥ | kvacic ca paramārtha-vastv-avabhijñānāṁ naraka-nirviśeṣaṁ teṣāṁ kāmināṁ tu nikāmam abhīṣṭaṁ viṭakīṭānām iva medhyaṁ svarga-viśeṣaṁ tebhyo dadāti sa parameśvaraḥ | ataevoktaṁ nāgapatnībhiḥ – ripoḥ sutānām api sutavat

pālyānāṁ devānām ity [BhP 10.16.33] arthaḥ | damam iti yato dama apī ty arthaḥ | yat tu pūtanādāv uttama-bhakta-gatiḥ śrūyata tad-bhaktānukaraṇa-māhātmyenaiveti tatra tatra spaṣṭam eva | yathā sad-veṣād api pūtanāpi sakuley ty [BhP 10.14.35] ādi |

atha yadi kecid bhaktā eva santo bhaktāntreṣu kathañcid aparādhyanti tadā tenaivāparādhena bhakteṣu bhagavati ca vivartamānaṁ dveṣa-bāḍavānala-jvālālāpam anubhūya cirāt kathañcit punaḥ sad-veṣeṇāpi bhagavat-saṁsparśādinā saparikare tad-aparādha-doṣe vinaṣṭe svapadam eva prāpnuvanti | na tu brahma-kaivalyam bhakti-lakṣaṇa-bījasyānaśvara-vabhāvatvāt | teṣu bhagavataḥ krodhaś ca bāleṣu mātur iveti ||

[93]

tathā hi śrī-rājovāca –

samaḥ priyaḥ suhṛd brahman
bhūtānāṁ bhagavān svayam |
indrasyārthe kathaṁ daityān
avadhīd viṣamo yathā || [BhP 7.1.1]

paramātmatvena samaḥ suhṛt hitakārī priyaḥ prīti-viṣayo bhagavān | evaṁ sati sāmyenaivopakartavyatvena prīti-viṣayatvena na ca sarveṣv eva prāpteṣu kathaṁ viṣama iva daityān avadhīt | viṣamatvam upalakṣaṇam asuhṛdi vā priya iva ceti |

[94]

kiṁ ca yasya yaiḥ prayojanaṁ sidhyati sa tat-pakṣapātī bhavati | yebhyo bibheti tān dveṣeṇa hanti na tu tad atrāstī ty āha --

na hy asyārthaḥ sura-gaṇaiḥ
sākṣān niḥśreyasātmanaḥ |
naivāsurebhyo vidveṣo
nodvegaś cāguṇasya hi || [BhP 7.1.2]

niḥśreyasaṁ paramānandaḥ |

[95]

ataḥ –

iti naḥ sumahā-bhāga
nārāyaṇa-guṇān prati |
saṁśayaḥ sumahān jātas
tad bhavāṁś chettum arhati || [BhP 7.1.3]

guṇān anugraha-nigrahādīn prati tat-tat-saṁśayam |

[96]

atra śrī-ṛṣir uvāca –

sādhu pṛṣṭaṁ mahārāja
hareś caritam adbhutam |
yad bhāgavata-māhātmyaṁ

bhagavad-bhakti-vardhanam || [BhP 7.1.4]

he mahārāja | idaṁyat pṛṣṭhaṁtat sādhu suvicāritam eva | kintu hareś caritam adbhutam apūrvam avaiṣamye'pi viṣamatayā pratīyamānatvena vicāratī tatvāt | yad yatra hareś caritre bhagavad-bhakti-vardhanaṁbhāgavata-māhātmyaṁbhāgavatānāṁprahlādopalakṣita-bhakta-vṛndānāṁmāhātmyaṁvartate | anena bhāgavatārtham eva sarvaṁkaroti bhagavān na tv anyārtham ity asyaivārthasya paryavasānaṁbhaviṣyatī ti vyañjitam | ṭīkā ca –

sva-bhakta-pakṣa-pātena tad-vipakṣa-vidāraṇam |
nṛsiṁham adbhutaṁvande paramānanda-vigraham || ity eṣā |

[97]

ato –

gīyate paramaṁpuṇyam
ṛṣibhir nāradādibhiḥ |
natvā kṛṣṇāya munaye
kathayiṣye hareḥ kathām || [BhP 7.1.5]

paramaṁpuṇyaṁyathā syāt tathā yā gīyate tāṁkathām iti yat tadoradhyāhāreṇānvayaḥ | atra ca tair gīyamānatvena bhaktaika-sukha-prayojanatvam eva vyañjitam |

[98]

tatra tatra tāvad vyañjitārthānurūpam eva praśnasyottaram āha --

nirguṇo 'pi hy ajo 'vyakto
bhagavān prakṛteḥ paraḥ |
sva-māyā-guṇam āviśya
bādhya-bādhakatāṁgataḥ || [BhP 7.1.6]

yasmāt prakṛteḥ paras tasmān nirguṇaḥ prākṛta-guṇa-rahitaḥ tata evājo nitya-siddhaḥ tata eva cāvyaktaḥ prākṛta-dehendriyādi-rahitatvān nānyena vyajyate iti svayaṁprakāśa-dehādir ity arthaḥ | tataś ca prakṛti-guṇottha-rāga-dveṣādi-rahitaś ceti bhāvaḥ | evam evambhūto'pi sveṣu bhakteṣu yā māyā kṛpā tatropito yo guṇo līlā-kautukamaya-viśuddhorjita-sattvākhyas tam āviśyālambya bhagavān nityam eva prakāśita-ṣaḍ-guṇaiśvaryaḥ san, etad apy upalakṣaṇaṁkadācid ity ādau jātaḥ san lokendriyeṣu vyakto'pi san bādhya-bādhakatāṁgataḥ | nija-dṛṣṭi-pathe'pi sthātum asamartheṣu atikṣudreṣu devāsurādiṣu sva-sāhāyya-pratiyoddhṛtva-sampādanāya svayaṁsañcāritaṁkiñcit tad-aṁśa-lakṣaṇam eva tejaḥ samāśritya bādhyatāṁbādhakatāṁca gataḥ | yuddha-līlā-vaicitryāya pratiyoddhṛṣu tadānīṁsvasmin prakāśyamānād api tejaso'dhikaṁtejo'ṁśaṁ sañcārya bādhyatāṁparājayaṁkadācit tu tasmān nūnaṁsañcārya bādhakatāṁjayaṁ prāpta ity arthaḥ | syāt kṛpā-dambhayor māyā iti viśva-prakāśaḥ |

atra saty apy arthāntare bhāgavatānugraha-prayojanatvenaivopakrāntatvād upasaṁhariṣyamāṇatvāc ca gati-sāmānyāc ca chala-maya-māyayā tat-tat-kartṛtve'py adhika-doṣāpātāc ca tan nāpekṣate | tasmād bhakta-vinodaika-prayojanaka-svaira-līlā-kaivalyenānyatra rāga-dveṣābhāvān nātra vaiṣamyam iti bhāvaḥ | ataeva bādhyatām api yātī ti bādhaktayā sahaivoktam | tathā nija-svarūpa-śakti-vilāsa-lakṣaṇa-līlāviṣkāreṇa sarveṣām eva hitaṁparyavasyatī ti suhṛttādikaṁca nāpayātī ti dhvanitam |

[99]

atha kathaṁso'pi viśuddha-sattvākhyo guṇaḥ prākṛto na bhavati kadā vā kutra taṁ vīryātiśayaṁsañcārayati kathāṁvā kṛta-hānya-kṛtābhyābhyāgama-prasaṅgo na bhavatīty ādikam āśaṅkyāha dvābhyām --

sattvaṁrajas tama iti
prakṛter nātmano guṇāḥ |
na teṣāṁyugapad rājan
hrāsa ullāsa eva vā || [BhP 7.1.7]

sattvādayo guṇāḥ prakṛter eva nātmanaḥ | ātmanaḥ parameśvarasya tasya tu ye sarve'pi nityam evollāsino guṇās te tu te na bhavantīty arthaḥ | tad uktam – sattvādayo na santīśa [ViP 1.9.44] iti |

hlādinī sandhinī saṁvit
tvayy eva sarva-saṁsthitau iti [ViP 1.12.69] ca |

yasmān nātmanas te tasmād eva yugapat hrāsa eva vā ullāsa eva vā nāsti, kintu vikāritvena parasparam upamardyatvāt kasyacit kadācit hrāsaḥ kadācit kadācid ullāso bhavatīty arthaḥ |

[100]

tataś ca devādīnāṁtat-sāhāyye surādīnāṁca tad-yuddhe yogyatāṁdarśayati | tathā sattvādy-ullāsa-kāle tal-līlāyās tad-adhīnatvam iva yat pratīyate tad anuvadan pariharati --

jaya-kāle tu sattvasya
devarṣīn rajaso 'surān |
tamaso yakṣa-rakṣāṁsi
tat-kālānuguṇo 'bhajat || [BhP 7.1.8]

sattvasya jaya-kāle devān ṛṣīṁś cābhajat bhajati bhagavān tat-tad-deheṣu sattvopādhika-nija-tejaḥ sañcārayati yena ca tān sahāyamānān karotīty arthaḥ | evaṁrajaso jaya-kāle asureṣu raja-upādhikaṁtamaso jaya-kāle yakṣa-rakṣaḥsu tama-upādhikam iti yojanīyam |

tataś ca yena tān yakṣādīn pratiyoddṝn kurvan devādīn parājitān karoti svayam api tathā darśayatīty arthaḥ | tad evaṁbhakta-rasa-poṣa-līlā-vaicitryāya bādhya-bādhakatāṁyātīti darśitam | yac ca kṣīroda-mathane śrūyate |

tathā surān āviśad āsureṇa
rūpeṇa teṣāṁbala-vīryam īrayan |
uddīpayan deva-gaṇāṁś ca viṣṇur
devena nāgendram abodha-rūpaḥ || [BhP 8.7.11] iti |

tatrāpi tad-vaicitryārtham eva tathā tat-tad-āveśas tasyeti labhyate |

nanv āyātā tasya tat-tad-guṇodbodhakālapāravaśyena svaira-līlatā-hāniḥ | tataś ca guṇa-sambandhātiśaye vaiṣyādikaṁca spaṣṭam evety āśaṅkyāha tat-kālānuguṇa iti | teṣāṁ sattvādīnāṁkāla evānuguṇo yasya saḥ | bhagavac-charaṇa itivat samāsaḥ | svairam eva krīḍati tasmin nityam eva tad-anugatikayā māyayā tad-anusāreṇaivānādi-siddha-pravāhaṁ taṁjagat-karma-samudāyaṁprerya sva-vṛtti-viśeṣa-rūpatvena pravartyamānaḥ sattvādi-guṇānāṁkāla eva tad-adhīno bhavatīty arthaḥ | kālasya māyā-vṛttitvam udāhṛtaṁkālo daivam ity ādau tvan-māyaiṣeti | yad vā teṣāṁkālo'pi sadānugato bhaktānugraha-

mātrārtha-svaira-ceṣṭātmaka-prabhāva-lakṣaṇo guṇo yasya sa ity arthaḥ | tato'pi tac-ceṣṭānusāreṇaiva māyayā tat-tat-pravartanam iti bhāvaḥ | yad uktam –

yo 'yaṁ kālas tasya te 'vyakta-bandho
ceṣṭām āhuś ceṣṭate yena viśvam || [BhP 10.3.26] iti |

tathā cobhayathāpi na pāravaśyam ity āyātam | ittham eva śrī-kapila-devo'pi – yaḥ kālaḥ pañca-viṁśaka iti [BhP 3.26.15] | prabhāvaṁ pauruṣaṁ prāhuḥ kālam eke yato bhayam iti [BhP 3.26.16] ca | tatra māyāvyaṅgatva-puruṣa-guṇatva-lakṣaṇa-mata-dvayam upanyastavān | atra tasya ceṣṭā prabhāvasya bhakta-vinodāyaiva mukhyā pravṛttiḥ | guṇodbodhādi-kāryaṁ tu tatra svata eva bhavatīti tatra pravṛttyābhāsa eva | tataś ca pūrvo'ṁśaḥ svayam eveti svarūpa-śakter eva vilāsaḥ paras tad-ābhāsa-rūpa evety ābhāsa-śakter māyāyā evāntargataḥ | yo'yaṁ kāla ity ādau nimeṣādir ity uktis tu dvayor abheda-vivakṣayaiveti jñeyam |

ata evaṁ vyākhyeyam | yathā bhṛtyasyānugato bhṛtyo'nubhṛtyaḥ tathātra prabhāva-lakṣaṇasya guṇasyānugata ābhāsa-rūpo guṇo'nuguṇaḥ | tathā ca teṣāṁ kālo'py anuguṇo na tu sākṣād guṇo yasyeti ||

[101]

nanu teṣu teṣu tenāveśyamānaṁ tejaḥ kathaṁ na lakṣyate | tatrāha --

jyotir-ādir ivābhāti
saṅghātān na vivicyate |
vidanty ātmānam ātma-sthaṁ
mathitvā kavayo 'ntataḥ || [BhP 7.1.9]

yadyapi teṣu teṣu nija-tejo'ṁśenāviṣṭo'sau saṅghātāt sammiśratvāt na vivicyate lokair vivektuṁ na śakyate tathāpi kavayo viveka-nipuṇā antato mathitvā tasyāpi sāhāyyaṁ tenāpi yuddham ity ādikāsambhavārtha-niṣedhena vivicya tad-aṁśenātmasthaṁ tat-tad-ātmani praviṣṭam ātmānam īśvaraṁ vidanti jānanti | tatra hetu-garbho dṛṣṭāntaḥ | yasmāt tat-tejaḥ jyotir-ādi-padārtha ivābhāti draṣṭṛṣv iti viśeṣaḥ |

ayam arthaḥ | yathā nedaṁ maṇes tejaḥ pūrvam adarśanāt, kintu tadātapa-saṁyogena sauraṁ teja evātra praviṣṭam iti sūrya-kāntādau tūlādi-dāhena tad-anubhaviṣu tadā bhāti | yathā ca pūrvavad eva vāyor ayaṁ gandhaḥ pārthiva eva praviṣṭa iti teṣv ābhāti | tathātrāpīti |

athavā nanv evaṁ tarhi tair api krīḍatīti dṛśyata tatrāha jyotir iti | yathā cakṣur-ādi-jyotibhiḥ svāṁśe rūpa-mātre'pi prakāśyamāne gandhādi-guṇa-pañcakā mṛd evāsua prakāśata iti pratīyate | yathā ca karṇādi-nabhasā svāṁśe śabda-mātre'pi gṛhyamāne dundubhir evāsāv iti pratīyate | tac ca tat-tad-guṇānāṁ saṁmiśratvād eva bhavati na vastutaḥ | tathā kavayaḥ ātmānam īśvaraṁ tat-tat-saṅghāta-sthatvenānyair aviviktam api ātmasthaṁ svāṁśa-tejobhir eva krīḍantaṁ jānantīty arthaḥ |

[102]

yad evaṁ yuddhādi-nija-līlābhir bhakta-vinodanam eva prayojanaṁ, viśva-pālanaṁ tu tataḥ svata eva bhavatīty uktvā, sṛṣṭi-pralayayoḥ prakṛtīkṣaṇādāv api sarvāśaṅka-nirāsārtham atidiśan triṣv apy aviśeṣam āha –

yadā sisṛkṣuḥ pura ātmanaḥ paro

rajaḥ sṛjaty eṣa pṛthak sva-māyayā |
sattvaṁvicitrāsu riraṁsur īśvaraḥ
śayiṣyamāṇas tama īrayaty asau || [BhP 7.1.10]

yadā yatra sva-ceṣṭā-lakṣaṇe kāle eṣa paraḥ parameśvaraḥ sva-māyayā bhakta-kṛpayā ātmanaḥ puraḥ prācīna-sṛṣṭi—gata-sādhaka-bhakta-rūpāṇi svasyādhiṣṭhānāni sisṛkṣur bhavati prakṛtyā saha teṣu līneṣu āvirbhāvanārthām īkṣāṁkaroti tadā pṛthak svarūpa-śakter itarāsau jīva-māyākhyā śaktiḥ pūrvavat tac-ceṣṭātmaka-prabhāvābhāsoddīptā rajaḥ sṛjati svāṁśa-bhūtād guṇa-traya-sāmyād avyaktād vikṣipati udbodhayatīti vā | yad vā pṛthaṅ-māyānugata eṣa kāla eva sṛjati tathāsau-padena ca kāla evocyate |

atha vicitrāsu nānā-guṇa-vaicitrī-matīṣu tal-lakṣaṇāsu pūrṣu yadā rantum icchur bhavati tadāsau sattvaṁsṛjati, yadā punas tābhir eva militvā śayiṣyamāṆaḥ śayitum icchur bhavatīty arthaḥ | tadāsau tamaḥ sṛjatīti | tato bhakta-nimittam eva sarvā eva sṛṣṭy-ādi-kriyāḥ pravartante iti bhāvaḥ | yathāṅgī kṛtam ekādaśasya tṛtīye ṭīkākṛdbhir api | kim arthaṁsasarja sva-mātrātma-prasiddhaye | svaṁmimīte pramimīte ātmānam upāste yaḥ sa sva-mātā tasyātmano jīvasya prakṛṣṭā ye siddhaya iti śayanam atra puruṣāvatārasya kadācit pralayodadhau yoga-nidrā kadācid bhagavat-praveśo vā | yadyapi sarveṣv api jīveṣu antaryāmitayā parameśvaras tiṣṭhati tathāpi tatrāsaṁsaktatvād asthita eva bhavati tad bhakteṣu tu samāsaktatvān na tatheti | na ca tat-saṅgādau tasyeccheti yathokta-vyākhyānam eva balavat | tathā ca śrī-bhagavad-upaniṣadaḥ

matsthāni sarvabhūtāni na cāhaṁteṣv avasthitaḥ |
na ca matsthāni bhūtāni paśya me yogam aiśvaram || [Gītā 9.4-5] iti
ye bhajanti tu māṁbhaktyā mayi te teṣu cāpy aham || [Gītā 9.29] iti ca |

uktaṁca hari-bhakti-sudhodaye –

bhaktānāṁhṛdayaṁśāntaṁsaśriyo me priyaṁgṛham |
vasāmi tatra śobhaiva vaikuṇṭhākhyād ivarṇanā || iti |

[103]

evaṁprasaṅgena sṛṣṭi-pralayāv api vyākhyāya punaḥ pālanam eva vyācakṣāṇaḥ prakaraṇam upasaṁharati sārdhena --

kālaṁcarantaṁsṛjatīśa āśrayaṁ
pradhāna-pumbhyāṁnara-deva satya-kṛt |
ya eṣa rājann api kāla īśitā
sattvaṁsurānīkam ivaidhayaty ataḥ |
tat-pratyanīkān asurān sura-priyo
rajas-tamaskān pramiṇoty uruśravāḥ || [BhP 7.1.11]

satya-kṛt svarūpa-śakti-vilāsenaiva svayaṁparamārtha-satya-kriyāvirbhāvaka eva san sva-ceṣṭā-rūpaṁkālaṁsṛjati vyañjayati | kiṁkurvantaṁpradhāna-puṁbhyāṁca carantaṁ tat-tat-sambandhānāṁsādhaka-bhaktānāṁdevādi-praviṣṭaṁnija-tejo'ṁśānāṁca sāhāyyaa-hetor eva sṛjyamānatayā utpattaivāvyakta-jīva-saṅghātābhyāṁcarantam ataeva sannidhānenaiva tayos tat-tad-avasthānām āśrayam udbhava-hetuṁca | narad-deveti sambodhanena yathā nijaiṣayā mukhyam eva kāryaṁkurvatas tava tathaivānayad api kṣudrataraṁsvayam eva sidhyati tadvad ihāpīti bodhitam | tato ya eṣa ceṣṭā-rūpaḥ kālaḤ sa sattvaṁsatrtva-pradhānaṁsurānīkameghayatīva tata eva ta-pratyanīkān rajas-tamaḥ-pradhānān asurān pramiṇotīva hinstīva, ye tu deveṣu bhaktā asureṣu bhakta-dveṣiṇas tān

svayaṁpālayati caiveti pūrvem evoktam | yasmāt tac-ceṣṭā-lakṣaṇasya kālasyaivaṁvārtā tasmād īśitāpi edhayatī va praminọtī va ceti | he rājann iti pūrvābhiprāyam eva |

nanu yadi ceśituḥ prayojanaṁna bhavati tarhi kathaṁkadāpy asurān api sva-pakṣān vidhāya devair na yudhyeta, tatrāha sura-priyaḥ | sureṣu vartamānāḥ priyā bhaktā yasya saḥ | sattva-pradhāneṣu sureṣu prāyaśas teṣāṁsarveṣām anugamanenaiva tasyānugamanam | kadācid bṛhaspaty-ādiṣu mahatsv aparādhe tu teṣāṁmālinyena suratvācchādanāt teṣāṁ tasya caiteṣv ananugamanaṁsyād iti | jayakāle tu sattvasyety ādy uktam iti bhāvaḥ |

nanu kathaṁte'pi tān nānugacchanti tatrāha – rajas-tamaskān iti | atyanta-bhagavad-bahirmukhatā-karayor guṇayor arocakatvād eveti bhāvaḥ | tary asau sadaivāsurāṇāṁ nigraham eva karotī ty athāpy asamañjasyam ity āśaṅkyāha uruśravāḥ | uru sarvato vistṛtaṁ mahattamaṁvā śravaḥ kīrtir yasya sa teṣām apy anugrahaṁkarotī ti bhāvaḥ |

[104]

tad evaṁsiddhāntaṁpradarśya tatra sva-bhaktānugraha-mātra-prayojanas tat tat karoti pareśa iti pratijñātārthodāharaṇāya prahlāda-jaya-vijayādi-kṛpāyāḥ sūcakam itihāsa-viśeṣam āha --

atraivodāhṛtaḥ pūrvam
itihāsaṁsurarṣiṇā |
prītyā mahākratau rājan
pṛcchate'jāta-śatrave || ity [BhP 7.1.12] ādi | ṭīkaiva dṛśyā || 7.1 || śrī-śukaḥ ||93-104||

[105-106]

tad evaṁsarve api vaiṣamya-nairghṛṇye parihṛte | īśvaras tu paryanyavad draṣṭavya ity asya brahma-sūtra-nirgatārtha-nyāyasyāpy atraivāntarbhāva-siddheḥ | iti brahma-bhagavat-paramātmāno vivṛtāḥ | tad evaṁtrivyūhatvam eva vyākhyātam | kvacid vāsudevādi-caturvyūhāditvaṁca dṛśyate | sa ca bhedaḥ kasyacit kenacid abheda-vivakṣayā ca nāyuktaḥ| tad uktaṁmokṣa-dharme nārāyaṇīye --

eka-vyūha-vibhāgo vā kvacid dvi-vyūha-saṁjñitaḥ |
tri-vyūhaś cāpi saṅkhyātaś caturvyūhaś ca dṛśyate || iti [Mbh 12.336.53]

śrutiś ca – sa ekadhā bhavati dvidhā bhavatī ty [Chā 7.26.2] ādyā |

atha pūrva-rītyā caturvyūhatvādy-avisaṁvāditayā yad atra tri-vyūhatvaṁtatra prathama-vyūhasya śrī-bhagavata eva mukhyatvaṁyat-pratipādakatvenaivāsya śrī-bhāgavatam ity ākhyā | yathoktam – idaṁbhāgavataṁnāma purāṇaṁbrahma-sammitam iti | tasya hi prādhānye ṣaḍ-vidhena liṅgena tātparyam api paryālocyate |

upakramopasaṁhārāv abhyāso'pūrvatā phalam |
arthavādopapattī ca liṅgaṁtātparya-nirṇaye || ity ukta-prakāreṇa |

tathā hi tāvad upakramopasaṁhārayor aikyena --

janmādy asya yato 'nvayād itarataś cārtheṣv abhijñaḥ svarāṭ
tene brahma hṛdā ya ādi-kavaye muhyanti yat sūrayaḥ |
tejo-vāri-mṛdāṁyathā vinimayo yatra tri-sargo 'mṛṣā
dhāmnā svena sadā nirasta-kuhakaṁsatyaṁparaṁdhī mahi || [BhP 1.1.1]

kasmai yena vibhāsito'yam atulo jñāna-pradīpaḥ purā
tad-rūpeṇa ca nāradāya munaye kṛṣṇāya tad-rūpiṇā |
yogīndrāya tad-ātmanātha bhagavad-rātāya kāruṇyatas
tac chuddhaṁ vimalaṁ viśokam amṛtaṁ satyaṁ paraṁ dhīmahi || [BhP 12.13.19]

tatra purvasyārthaḥ | artho'yaṁ brahma-sūtrāṇām iti gāruḍokter asya mahā-purāṇasya brahma-sūtrākṛtrima-bhāṣyātmakatvāt prathamaṁ tad upādāyaivāvatāraḥ | tatra pūrvam athāto brahma jijñāseti vyācaṣṭe tejo-vāri-mṛdām ity-ādy-ardhena | yojanāyāṁ prāthamikatvād asya pūrvatvam |

tatra brahma-jijñāseti vyācaṣṭe paraṁ dhīmahīti | paraṁ śrī-bhagavantaṁ dhīmahi dhyāyema | tad evaṁ mukta-pragrahayā yoga-vṛttyā bṛhatvād brahma yat sarvātmakaṁ tad-bahiś ca bhavati | tat tu nija-raśmy-ādibhyaḥ sūrya iva sarvebhyaḥ param eva svato bhavatīti mūla-rūpatva-pradarśanāya para-padena brahma-padaṁ vyākhyāyate | tac cātra bhagavān evety abhimatam | puruṣasya tad-aṁśatvān nirguṇasya brahmaṇo guṇādi-hīnatvāt | uktaṁ ca śrī-rāmānuja-caraṇaiḥ – sarvatra bṛhatva-guṇa-yogena hi brahma-śabdaḥ | bṛhatvaṁ ca svarūpeṇa guṇaiś ca yatrānavadhikātiśayaḥ so'sya mukho'rthaḥ | sa ca sarveśvara eveti | uktaṁ pracetobhiḥ nahyanto yad vibhūtīnāṁ so'nanta iti gīyate | ataeva vivdha-manoharānantākāratve'pi tat-tad-ākārāśraya-paramādbhuta-mukhyākāratvam api tasya vyañjitam | tad evaṁ mūrtatve siddhe tenaiva paratvena na tasya viṣṇv-ādi-rūpaka-bhagavattvam eva siddham | tasyaiva brahma-śivādi-paratvena darśitatvāt | atra jijñāsety asya vyākhyā dhīmahīti | yatas taj-jijñāsās tāt-paryaṁ tad-dhyāna eva | tad uktam ekādaśe svayaṁ bhagavatā --

śabda-brahmaṇi niṣṇāto
niṣṇāyāt pare yadi |
śrutas tasya śrama-phalo
hy adhenum iva rakṣata || [BhP 11.11.18] iti |

tato dhīmahīty anena śrī-rāmānuja-mataṁ jijñāsā-padaṁ nididhyāsana-param eveti | svīyatvenāṅgī karoti śrī-bhāgavata-nāmā sarva-vedādi-sāra-rūpo'yaṁ grantha ity āyātam | dhīmahīti bahu-vacanaṁ kāla-deśa-paramparā-sthitasya sarvasyāpi tat-kartavyatābhiprāyeṇa ananta-koṭi-brahmāṇḍāntaryāmināṁ puruṣāṇām aṁśibhūte bhagavaty eva dhyānasyābhidhānāt | anenaika-jīva-vāda-jīvana-bhūto vivarta-vādo'pi nirastaḥ | dhyāyatir api bhagavato mūrtatvam api bodhayati dhyānasya mūrta evākaṣṭārthatvāt | sati ca susādhye pumarthopāye duḥsādhyasya puruṣāpravṛttyā svata evāpakarṣāt tad-upāsakasyaiva yuktatamatva-nirṇayāc ca | tathā ca gītopaniṣadaḥ –

mayy āveśya mano ye māṁ nityayuktā upāsate |
śraddhayā parayopetās te me yuktatamā matāḥ || [Gītā 12.2]
ye tv akṣaram anirdeśyam avyaktaṁ paryupāsate |
te prāpnuvanti mām eva sarvabhūtahite ratāḥ || [Gītā 12.3-4]
kleśo 'dhikataras teṣām avyaktāsakta-etasām
avyaktā hi gatir duḥkhaṁ dehavadbhir avāpyate || [Gītā 12.5]

idam eva ca vivṛtaṁ brahmaṇā --

śreyaḥ-sṛtiṁ bhaktim udasya te vibho
kliśyanti ye kevela-bodha-labdhaye |
teṣām asau kleśala eva śiṣyate
nānyad yathā sthūla-tuṣāvaghātinām || [BhP 10.14.4] iti |

ataevāsya dhyeyasya svayaṁbhagavattvam eva sādhitam | śivādayaś ca vyāvṛttāḥ | tathā dhīmahīti liṅgā dhyotitā pṛthag-anusandhāna-rahitā prārthanā dhyānopalakṣita-bhagavad-bhajanam eva param-puruṣārthatvena vyanakti | tato bhagvatas tu tathātvaṁsvayam eva vyaktam | tataś ca yathokta-parama-manohara-mūrtitvam eva lakṣyate | tathā ca vedānāṁ sāmavedo'smīti [Gītā 10.22]| tatra ca bṛhat-sāma tathā sāmnām ity [Gītā 10.35] ukta-mahimni bṛhat-sāmni bṛhad-dhāmaṁbṛhat-pārthivaṁbṛhad-antarīkṣaṁbṛhad divaṁ bṛhad vāmaṁbṛhadbhyo vāmaṁvāmebhyo vāmam iti | tad evaṁbrahma-jijñāseti vyākhyātam |

athāta ity asya vyākhyām āha satyam iti | yatas tatrātha-śabda ānantarye ataḥ śabdo vṛttasya hetu-bhāve vartate tasmād atheti svādhyāya-kramataḥ prāk prāpta-karma-kāṇḍe pūrva-mīmāṁsayā samyak karma-jñānād anantaram ity arthaḥ | ata iti tat-kramataḥ samanantaraṁprāpta-brahma-kāṇḍe tūttara-mīmāṁsayā nirṇeya-samyag-arthe'dhīta-carād yat-kiñcid-anusaṁhitārthāt kutaścid vākyād dhetor ity arthaḥ | pūrva-mīmāṁsāyāḥ pūrva-pakṣatvenottara-mīmāṁsānirṇayottara-pakṣe'sminn avayśyāpekṣyatvād aviruddhāṁśe sahāyatvāt karmaṇaḥ śānty-ādi-lakṣaṇa-sattva-śuddhi-hetutvāc ca tad-anantaram ity eva labhyam | vākyāni caitāni tad yatheha karma-jito lokaḥ kṣīyate evāmevāmutra puṇya-jito lokaḥ kṣīyate | atha ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satya-kāmāṁs teṣāṁsarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavatīti na sa punar āvartate iti sa cānantyāya kalpate iti nirañjanaḥ paramaṁsāmyam upaitīti |

idaṁjñānam upāśritya mama sādharmyam āgatāḥ |
sarge 'pi nopajāyante pralaye na vyathanti ca || iti [Gītā 14.2] |

tad etad ubhayaṁvivṛtaṁrāmānuja-śārīrake mīmāsā-pūrvabhāga-jñātasya karmaṇo'lpāsthira-phalatvaṁtad-uparitana-bhāgāvaseyasya brahma-jñānasya tv anantāha-praphalatvaṁśrūyate | ataḥ pūrva-vṛttān karma-jñānād anantaraṁbrahma jñātavyam ity uktaṁbhavati | tad āha sarvādi-vṛttikāro bhagavān baudhāyanaḥ – vṛttān karmādhigamād anantaraṁbrahma vividiṣetīti |

etad eva purañjanopākhyāne ca dakṣiṇa-vāma-karṇayoḥ pitṛ-hūdva-hū-śabda-niruktau vyaktam asti | tad evaṁsamyak karma-kāṇḍa-jñānānantaraṁbrahma-kāṇḍa-gateṣu keṣucid vākyeṣu svargādy-ānandasya vastu-vicāreṇa duḥkha-rūpatva-vyabhicāri-sattākatva-jñāna-pūrvakaṁbrahmaṇas tv avyabhicāri-paratamānandatvena satyatva-jñānam eva brahma-jijñāsāyāṁhetur iti arthāta ity asyārthe labdhe tan-nirgalitārtham evāha satyam iti | sarva-sattādātravyabhichāri-sattākam ity arthaḥ | param ity anenānvayāt satyaṁjñānam anantaṁbrahmety atra [Taitt 2.1.3] śrutau ca brahmety anena |

tad evam anyasya tad-icchādhīna-sattākatvena vyabhicāri-sattākatvam āyāti | tad evam atra tad etad avadhi vyabhicāri-sattākam eva dhyātavanto vayam idānīṁtv avyabhicāri-sattākaṁdhyāyemeti bhāvaḥ |

atha paratvam eva vyanakti dhāmneti | atra dhāma-śabdena prabhāva ucyate prakāśo vā | gṛha-deha-tviṭ-prabhāvā dhāmanīty amarādi-nānārtha-vargāt | na tu svarūpam | tathā kuhaka-śabdenātra pratāraṇa-kṛd ucyate | tac ca jīva-svarūpāvaraṇa-vikṣepakāritvādinā māyā-vaibhavam eva | tataś ca svena dhāmnā sva-prabhāva-rūpayā sva-prakāśa-rūpayā vā śaktyā sadā nityam eva nirastaṁkuhakaṁmāyā-vaibhavaṁyasmāt tam | tad uktaṁ māyāṁvyudasya cic-chaktyeti | tasyā api śakter āgantukatvena svenety asya vaiyaarthyaṁ syāt | sva-svarūpeṇety evaṁvyākhyāne tu svenetyanenaiva caritārthatā syāt | yathā kathañcit tathā vyākhyāne'pi kuhaka-nirasana-lakṣaṇā śaktir evāpadyate | sā ca sādhakatama-rūpayā tṛtīyayā vyakteti | etena māyātatkārya-vilakṣaṇaṁyad vastu tat tasya svarūpam iti sva-svarūpa-lakṣaṇam api gamyam | tac ca satyaṁjñānam ānandaṁbrahmeti vijñānam ānandaṁbrahmeti [Taitt 2.1.3] śruti-prasiddham eva | etac-chruti-lakṣakam

eva ca satyam iti vinyastam | tad evaṁsvarūpa-śaktiś ca sākṣād evopakrāntā tataḥ sutarām evāsya bhagavattvaṁspaṣṭam |

atha mukhye satyatve yuktiṁdarśayati yatreti | brahmatvāt sarvatra sthite vāsudeve bhagavati yasmin shtitas trayāṇāṁguṇānāṁbhūtendriya-devatātmako yasyaiveśituḥ sargo'py ayam ṛṣā śaktyādau rajatādikam ivāropito na bhavati | kintu yato vā imānī ti śruti-prasiddhe brahmaṇi yatra sarvadā sthitatvāt saṁjñā-mūrti-kÿptis tu trivṛt kurvata upadeśād iti [Vs. 2.4.20] yad eka-kartṛkatvāc ca satya eva | tatra dṛṣṭāntenāpy amṛṣātvaṁ sādhayati – teja-ādī nāṁvinimayaḥ parasparāṁśa-vyatyayaḥ parasparasminn aṁśenāvasthitir ity arthaḥ | sa yathā mṛṣā na bhavati kintu yathaiveśvara-nirmāṇaṁ tathety arthaḥ | hatemās tisro devatās trivṛd ekaikā bhavati | tad agne rohitaṁrūpaṁ tejasas tad-rūpaṁyat śuklaṁtad apāṁyat kṛṣṇaṁtat pṛthivyāḥ tad annasyeti śruteḥ [ChāU 6.4.1] |

tad evam arthasyāsya śruti-mūlatvāt kalpanā-mūlas tv anyo'rthaḥ svata eva parāstaḥ | tatra ca sāmānyatayā nirdiṣṭānāṁteja-ādī nāṁviśeṣatve saṅkramaṇaṁna śābdikānāṁhṛdaya-madhyārohati | yadi ca tad evāmaṁsyata tadā vārādī ni marī cikādiṣu yathety evāvakṣyate | kiṁca tan-mate brahmatas trisargasya mukhyaṁjanma nāsti kintyāropa eva janmety ucyate | sa punar bhramād eva bhavati | bhramaś ca sādṛśyāvalambī | sādṛśyaṁtu kāla-bhedenobhayam evādhiṣṭhānaṁkaroti | rajate'pi śukti-bhrama-sambhavāt | na caikātmakaṁbhramādhiṣṭhānaṁbahv-ātmakaṁtu bhrama-kalpitam ity asti niyamo mitho militeṣu vidūra-varti-dhūma-parvata-vṛkṣeṣv akhaṇḍa-megha-bhrama-sambhavāt |

tad evaṁprakṛte'py anādita eva tri-sargaḥ pratyakṣaṁpratī yate | brahma ca cinmātratayā svata eva sphurad asti | tasmād anādya-jñānākrāntasya jī vasya yathā sad-rūpatā-sādṛśyena brahmaṇi tri-sarga-bhramaḥ syāt tathā tri-sarge'pi brahma-bhramaḥ kathaṁna kadācit syāt | tataś ca brahmaṇa evādhiṣṭhānatvam ity anirṇaye sarva-nāśa-prasaṅgaḥ | āropakatvaṁtu jaḍasyaiva cinmātrasyāpi na sambhavati | brahma ca cinmātram eva tan-matam iti | tataś ca śruti-mūla eva vyākhyāne siddhe so'yam abhiprāyaḥ | yatra hi yan nāsti kintv anyatraiva dṛśyate tatraiva tad-āropaḥ siddhaḥ | tataś ca vastutas tad-ayogāt tatra tat-sattayā tat-sattā kartuṁna śakyata eva | tri-sargasya tu tac-chakti-viśiṣṭād bhagavato mukhya-vṛttyaiva jātatvena śrutatvāt tad-vyatirekāt tatraiva sarvātmake so'sti | tatas tasmin na cāropitaṁca | āropas tu tathāpi dhāmnety ādi-rī tyaivācintya-śaktitvāt tena liptatvābhāve'pi tac-chāṅkara-rūpa eva | tathā ca ekadeśa-sthitasyāgner jyotsnā vistāriṇī yathety anusāreṇa tat-sattayā tat-sattā bhavati |

tato bhagavato mukhyaṁsatyatvaṁtri-sargasya ca na mithyātvam iti | tathā ca śrutiḥ satyasya satyam iti tathā prāṇā vai satyaṁteṣām eva satyam iti (BṛhdadU 2.3.6) | prāṇa-śabdoditānāṁsthūla-sūkṣma-bhūtānāṁvyavahārataḥ satyatvenādhigatānāṁmūla-kāraṇa-bhūtaṁparama-satyaṁbhagavantaṁdarśayatī ti |

atha tam eva taṭastha-lakṣaṇena ca tathā vyañjayan prathamaṁviśadārthatayā brahma-sūtrāṇām eva vivṛtir iyaṁsaṁhiteti bibodayiṣayā ca tad-antaraṁsūtram eva prathamam anuvadati janmādyasya yata iti | janmādī ni sṛṣṭi-sthiti-pralayam | tad-guṇa-sa:avijñāna-bahuvrī hi | asya viśvasya brahmādistamba-paryantāneka-kartṛ-bhoktṛ-saṁyuktasya pratinyata-deśakāla-nimitta-kriyā-phalāśrayasya manasāpy acintya-vividha-citra-racanā-rūpasya yato yasmād acintya-śaktyā svayam upādāna-rūpāt kartrādi-rūpāc ca janmādi taṁ paraṁdhī mahī ty anvayaḥ | atra viṣayā-vākyaṁca bhūgurvai vāruṇir varuṇaṁpitaram upasasāra adhī hi bho bhagavo brahmety ārabhya yato vā imāni bhūtāni jāyante yena jātāni jī vanti yat prayanty abhisaṁviśanti tad-vijijñāsasva tad brahma iti (TaittU 3.1.1.) tat tejo'sṛjata ity ādi (ChāU 6.2.3) ca |

janmādikam iho lakṣaṇaṁna tu viśeṣaṇam | tatas tad-dhyāne tan na praviśanti | kintu śuddha eva dhyeya iti | kiṁca atra prāg ukta-viśeṣaṇa-viśiṣṭa-viśva-janmādes tādṛśa-hetutvena sarva-śaktitvaṁsatya-saṅkalpatvaṁsarva-jñatvaṁsarveśvaratvaṁca tasya sūcitam | yaḥ sarvajñaḥ sarva-vid yasya jñānamayaṁtapaḥ sarvasya vaśī ity ādi śruteḥ [Muṇḍ 1.1.9, 2.2.7]| tathā paratvena nirastākhila-heya-pratyanīka-svarūpatvaṁjñānādy-ananta-kalyāṇa-guṇatvaṁsūcitam | na tasya kāryaṁkāraṇaṁca vidyate ity ādi śruteḥ | ye tu nirviśeṣa-vastu jijñāsyam iti vadanti tan-mate brahma-jijñāsāyāṁjanm¨ dyasya yata ity asaṅgataṁsyāt | niratiśaya-bṛhad-bṛṁhaṇaṁceti nirvacanāt | tac ca brahma jagaj-janmādi-kāraṇam iti vacanāc ca | evam uttareṣv api sūtreṣu sūtrodāhṛta-śrutayaś ca na tatra pramāṇam | tarkaś ca sādhya-dharmāvyabhicāri-sādhana-dharmānvita-vastu-viṣayatvān na nirviśeṣa-vastuni pramāṇam | jagañjanmādibhramo yatas tad brahmati svotprekṣa-pakṣe ca na nirviśeṣa-vastu-siddhiḥ | bhram-mūlam ajñānam ajñāna-sākṣi brahmeti upayamāt | sākṣitvaṁhi prakāśaika-rasatayocyate | prakāśatvaṁtu jaḍād vyāvartakaṁsvasya parasya ca vyavahāra-yogyatāpādana-svabhāvena bhavati | tathā sati svaiśeṣatvaṁtad-abhāve prakāśataiva na syāt | tucchataiva syāt | kiṁca tejo-vāri-mṛdām ity anenaiva teṣāṁ vivakṣitaṁsetsyatīti janmādyasya yata ity aprayojakaṁsyāt | atas tad-viśeṣatve labdhe sa viśeṣaḥ śakti-rūpa eva | śaktiś cāntaraṅgā bahiraṅgā taḍasthā ceti tridhā darśitā | tatra vikārātmakeṣu jagaj-janmādiṣu sākṣād-dhetunā bahiraṅgāyā eva syād iti sā māyākhyā copakrāntā | taṭasthā ca vayaṁdhīmahīty anena |

atha yadyapi bhagavato'ṁśāt tad-upādāna-bhūta-prakṛtyākhya-śakti-viśiṣṭāt puruṣād evāsya janmādi tathāpi bhagavaty eva tad-dhetunā paryavasati | samudraika-deśe yasya janmādi tasya samudra eva janmādīni | yathoktam –

prakṛtir yasyopādānam
ādhāraḥ puruṣaḥ paraḥ |
sato'bhivyañjakaḥ kālo
brahma tat tritayaṁtv aham || [BhP 11.24.19]

tasya ca bhagavato janmādyasya yata ity anenāpi mūrtatvam eva labhyate | yato mūrtasya jagato mūrit-śakter nidhāna-rūpa-tādṛśānānanta-para-śaktīnāṁnidhāna-rūpo'sāv ity ākṣipyate | tasya parama-kāruṇatvāṅgīkārāt | na ca tasya mūrtatve saty anyato janmāpatet anavasthāpatter ekasyaivāditvenāṅgīkārāt | sāṅkhyānām avyaktasyeva |

sa kāraṇaṁkaraṇādhipādhipo
na cāsya kaścijjanitā na cādhipaḥ [ŚvetU 6.9]

iti śruti-niṣedhāt | anādu-siddhāprākṛta-svābhāvika-mūrtitvena tasya tat prasiddhiś ca | tad evaṁmūrtatve siddhe sa ca mūrto viṣṇu-nārāyaādi-sākṣād-rūpakaḥ śrī-bhagavān eva nānyaḥ | tathā ca –

yataḥ sarvāṇi bhūtāni
bhavanty ādi-yugāgame |
yasmiṁś ca pralayaṁyānti
punar eva yuga-kṣaye ||

ity ādi tat-pratipādaka-sahasra-nāmādau tatraiva tu yathoktam anirdeśya-vapuḥ śrīmān iti |

evaṁca skānde –

sraṣṭā pātā ca saṁhartā sa eko harir īśvaraḥ |
sraṣṭṛtvādikam anyeṣāṁdāru-yoṣāvad ucyate ||
eka-deśa-kriyāvattvān na tu sarvātmaneritam |

sṛṣṭy-ādikaṁ samastaṁ tu viṣṇor eva paraṁ bhavet || iti |

mahopaniṣadi ca – sa brahmaṇā sṛjati sa rudreṇa vilāpayati ity ādikam | ata eva vivṛtaṁ–

nimittaṁ param īśasya viśva-sarga-nirodhayoḥ |
hiraṇyagarbhaḥ sarvaś ca kālasyārūpiṇas tava || iti |

tava yo rūpa-rahitaḥ kālaḥ kāla-śaktis tasya nimitta-mātram iti vyadhikaraṇa eva ṣaṣṭhī | tathā ādyo'vatāraḥ puruṣaḥ parasyety ādi | yad-aṁśato'sya sthiti-janma-nāśā ity ādi ca |

tad evam atrāpi tathāvidha-mūrtir bhagavān evopakrāntaḥ | tad evaṁ taṭastha-lakṣaṇena paraṁ nirdhārya tad eva lakṣaṇaṁ brahma-sūtre śāstra-yonitvāt, tat tu samanvayād ity etat-sūtra-dvayena (1.1.3-4) sthāpitam asti tatra pūrva-sūtrasyārthaḥ | kuto brahmaṇo jagaj-janmādi-hetutvaṁ tatrāha – śāstraṁ yonir jñāna-kāraṇaṁ yasya tattvāt | yato vā imāni bhūtānī ty ādi-śāstra-pramāṇakatvād iti | nātra darśanāntaravat tarka-pramāṇakatvam | tarkāpratiṣṭhānāt antyantātīndriyatvena pratyakṣādi-pramāṇa-viṣayatvād brahmaṇaś ceti bhāvaḥ | vaināśikās tv avirodhā-dhyāye tarkeṇaiva nirākariṣyante | atra tarkāpratiṣṭhānaṁ caivam – īśvaraḥ kartā na bhavati prayojana-śūnyatvān muktātmavat | tanu-bhuvanādikaṁ jīva-kartṛkaṁ kāryatvāt aghaṭavat | vimati-viṣayaḥ kālo na loka-śūnyaḥ kālatvāt vartamāna-kālavad ity ādi | tad evaṁ darśanānuguṇyeśvarānumānaṁ darśanāntara-prātikūlya-parāhatam iti śāstraika-prāmāṇikaḥ para-brahma-bhūtaḥ sarveśvaraḥ puruṣottamaḥ | śāstraṁ tu sakaletara-pramāṇa-paridṛṣṭa-samasta-vastu-vijātīya-sārvajñya-satya-saṅkalpatvādi-miśrānavadhikātiśayāparimitodāra-vicitra-guṇa-sāgaraṁ nikhila-heya-pratyanīka-svarūpaṁ pratipādayatīti na pramāṇāntarāvasita-vastu-sādharmya-prayukta-doṣa-gandhaḥ | ataeva svābhāvikānanta-nitya-mūrtimattvam api tasya sidhyati |

athottara-sūtrasyārthaḥ | brahmaṇaḥ kathaṁ śāstra-pramāṇakatvaṁ tatrāha tat tv iti | tu śabdaḥ prasaktāśaṅka-nivṛtty-arthaḥ | tac-chāstra-pramāṇakatvaṁ brahmaṇaḥ sambhavaty eva | kutaḥ samanvayāt | anvaya-vyatirekābhyām upapādanaṁ samanvayas tasmāt | tatrānvayaḥ satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti [Taitt 2.1.3] ānando brahmeti ekam evādvitīyaṁ brahma iti | tat satyaṁ sa ātmā iti | sad eva somyedam agra āsīd iti | ātmā vā idam eka evāgra āsīt puruṣa-vidha iti | puruṣo ha vai nārāyaṇa iti | eko ha vai nārāyaṇa āsīd iti | bahu syāṁ prajāyeya iti [Chā 6.2.3] | tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūta iti | tat-tejo'sṛjata iti | yato vā imāni bhūtāni jāyanta iti | puruṣo ha vai nārāyaṇo'kāmayata atha nārāyaṇād ajo'jāyata yataḥ prajāḥ sarvāṇi bhūtāni nārāyaṇaṁ paraṁ brahma tattvaṁ nārāyaṇaḥ param ṛtaṁ satyaṁ paraṁ brahma puruṣaṁ piṅgalam ity ādiṣu ca |

atha vyatirekaḥ | katham asataḥ sajjāyeta iti | ko hy evānyāt kaḥ prāṇyād yad eṣa ākāśa ānando na syād iti | eko ha vai nārāyaṇa āsīn na brahmā na ca śaṅkara ity ādinā | sa caivaṁ paramānanda-rūpatvenaiva samanvito bhavatīti tad upalabdhyaiva parama-puruṣārhtatva-siddher na prayojana-śūnyatvam api |

tad evaṁ sūtra-dvayārthe sthite tad etad vyācaṣṭe, anvayād itarataś cārtheṣv iti | artheṣu nānā-vidheṣu veda-vākyārtheṣ satsv anvayāt anvaya-mukhena yato yasmāt ekasmād asya janmādi pratīyate tathetarato vyatireka-mukhena ca yasmād evāsya tataḥ pratīyata ity arthaḥ | ataeva tasya śruty-anvaya-vyatireka-darśitena parama-sukha-rūpatvena parama-puruṣārthatvaṁ ca dhvanitam | eko ha vai nārāyaṇa āsīd ity ādi-śāstra-pramāṇatvena prāk-sthāpita-rūpaṁ ceti |

atheksater nāśabdam iti vyācaṣṭe abhijña iti | atra sūtrārthaḥ idam āmnāyate chāndogye sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyaṁ brahma tad aikṣata bahu syāṁ prajāyayeti | [Chā 6.2.3] | tat-tejo'sṛjatety ādi | atra paroktaṁ pradhānam api jagat-kāraṇatvenāyāti | tac ca nety āha īkṣater iti | yasmin śabda eva pramāṇaṁ na bhavati tad-aśabdam

ānumānikaṁpradhānam ity arthaḥ | na tad iha pratipādyam | kuto'śabdatvaṁtasyety āśaṅkyāha ī kṣ ateḥ | na tad iha pratipādyam | kuto'śabdatvaṁtasyety āśaṅkyāha ī kṣ ateḥ | sac-chabda-vācya-sambandhi-vyāpāra-viśeṣ ābhidhāyia ī kṣ ater dhātoḥ śravaṇāt | tad aikṣ atetī kṣ aṇaṁcācetane pradhāne na sambhavet | anyatra cekṣ āpūrvikaiva sṛ ṣ ṭ iḥ | sa aikṣ ata lokānusṛ jā iti sa imān lokān asṛ jatety ādau | ī kṣ aṇaṁcātra tadeśa-sṛ jya-vicārātmakatvāt sarvajñatvam eva kroḍī karoti | tad etad āha abhijña iti |

nanu tadānī yam evādvitī yam ity uktes tasyekṣ aṇa-sādhanaṁna sambhavati tatrāha svarāḍ iti | sva-svarūpeṇaiva tathā rājata iti | na tasya kāryaṁkaraṇaṁca vdiyata ity ādau svābhāvikī jñāna-bala-kriyā cety ādi śruteḥ | eteneks aṇavan-mūrtimattvam api tasya svābhāvaikam ity āyātam | niḥśvatitasyāny agre darśayiṣ yamāṇatvāt | tac ca yathoktam eveti ca |

atra śāstra-yonitvād ity asyārthāntaraṁvyācaṣ ṭ e tena iti | tac cārthāntaraṁyathā kathaṁ tasya jagaj-janmādi-kartṛ tvaṁkathaṁvā nānya-tantroktasya pradhānasya na cānyasyeti tatrāha | śāstrasya veda-lakṣ aṇasya yoniḥ kāraṇaṁtad-rūpatvāt | evaṁvā are asya mahato bhūtasya niśvasitam etad yadṛ g-vedo yajur-vedaḥ sāmavedo'tha vāṅgirasa itihāsa-purāṇaṁ vidyā upaniṣ adaḥ ślokāḥ sūtrāṇy upasūtrāṇi vyākhyānānī ti śruteḥ | śāstraṁhi sarva-pramāṇāgocara-vividhānanta-jñāna-mayaṁtasya ca kāraṇaṁbrahmaiva śrūyata iti |

tad evaṁmukhyaṁsarvajñaṁtādṛ śaṁsarvajñatvaṁvinā ca sarva-śṛ ṣ ṭ y-ādikam anyasya nopapadyat iti prokta-lakṣ aṇaṁbrahmaiva jagat-kāraṇaṁna pradhānaṁna jī vāntaram iti | tad eva vivṛ tyāha tene brahma hṛ dā ya ādikavaya iti | brahma vedam ādi-kavaye brahmaṇe brahmāṇaṇaṁhṛ dāntaḥ-karaṇa-dvāraiva, na tu vākya-dvārā | tene āvirbhāvitavān |

atra bṛ had-vācakena brahma-padena sarva-jñāna-mayatvaṁtasya jñāpitam | hṛ dety anenāntaryāmitvaṁsarva-śaktimayatvaṁca jñāpitam | ādikavaya ity anena tasyāpi śikṣ ā-nidānatvāc chāstra-yonitvaṁceti | śrutiś cātra

yo brahmāṇaṁvidadhāti pūrvaṁ
yo vai vedāṁś ca prahiṇoti tasmai |
taṁha devam ātma-buddhi-prakāśaṁ
mumukṣ ur vai śaraṇam ahaṁprapadye || [ŚvetU 6.18] |

mukta-jī vā api tat-kāraṇaṁnety āha muhyantī ti | yatra brahmaṇi vedakhye sūrayaḥ śeṣ ādayo'pi | anena ca śayana-lī lā-vyañjita-niśvasitamaya-vedo brahmādi-vividhānana-locanaś ca yaḥ padmanābhas tad-ādi-mūrtikaḥ śrī -bhagavān evābhihitaḥ | vivṛ taṁcaitat | pracoditā yena purā sarasvatī ty [BhP 2.4.22] ādinā |

atha tat tu samanvayād ity asyāntaraṁ yathā śāstra-yonitve hetuś ca dṛ śyate ity āha tat tv iti | samanvayo'tra samyak sarvatomukho'nvayo vyutpattir vedārtha-parijñātaṁyasmāt tu śāstra-nidānatvaṁniścī yata iti jī ve samyak | jñānam eva nāsti pradhānaṁtv acenam eveti bhāvaḥ | sa vetti viśvaṁna hi tasya vetteti śruteḥ | yad etad asya tadī ya-samyag-jñānaṁ vyatirekamukhena bodhayituṁjī vānāṁsarveṣ ām api tadī ya-samyag-jñānābhāvam āha muhyantī ti | sūrayaḥ śeṣ ādayo'pi yad yatra śabda-brahmaṇi muhyanti | tad etad vivṛ taṁ svayaṁbhagavatā –

kiṁvidhatte kim ācaṣ ṭ e kim anūdya vikalpayet |
ity asyā hṛ dayaṁloke nānyā mad veda kaścana || iti (BhP 11.21.42) |

anena ca sākṣ ād-bhagavān evābhihitaḥ |

atha ekṣater nāśabdam ity asyārthāntaram abhiijña ity atraiva vyañjitam asti | atra sūtrārthaḥ – nanv aśabdam asparśam arūpam avyayam ity ādi śruteḥ | kathaṁ tasya śabda-yonitvaṁ, tatra hi prakṛta-brahma śabda-hīnaṁ na bhavati | kutaḥ |

ī kṣ ateḥ | tad aikṣ ata bahu syāṁprajyāyeyety atra bahu syām iti śabdātmakekṣ a-dhātoḥ śravaṇāt | tad etad āha, abhijñaḥ | bahu syām ity ādi-śabdātmaka-vicāra-vidagdhaḥ | sa ca śabdādi-śakti-samudāyas tasya na prākṛ taḥ prakṛ ti-kṣ obhāt pūrvatrāpi sad-bhāvāt | tataḥ svarūpa-bhūta evety āha svarāḍ iti |

atra pūrvavat tādṛ śaṁsadharmakatvaṁmūrtimattvam api siddham | yathāhuḥ sūtrakārāḥ antas tad-dharmopadeśād iti (Vs 1.1.10) | ato'śabdatvādikaṁprākṛ ta-śabda-hī natvādim eveti jñeyam | atrottara-mī māṁsādhyāya-catuṣ ṭ ayasyāpy artho darśitaḥ | tatrānvayād itaratas ceti samanvayādhyāyasya satyaṁparam iti phalādhyāyayeti | tathā gāyatry-artho'pi spaṣ ṭ aḥ | tatra janmādyasya yata iti praṇavārthaḥ sṛ ṣ ṭ y-ādi-śaktimattva-vācitvāt | tad evam evāgni-purāṇe gāyatrī -vyākhyāne proktam taj-jyotir bhagavān viṣ ṇur jagaj-janmādi-kāraṇam iti | yatra tri-sargo mṛ ṣ eti vyāhṛ ti-trayārthaḥ | ubhayatrāpi lokatrayasya tad-ananyatvena vivakṣ itatvāt | svarāḍ iti savitṛ -prakāśaka-parama-tejo-vāci | tene brahma hṛ deti buddhi-pravṛ tti-preraṇā prārthanā sūcitā | tad eva kṛ payā svadhyānāyāsmākaṁ buddhi-vṛ ttī ḥ prerayatād iti bhāvaḥ | evam evoktaṁgāyatryā ca samārambha iti | tac ca tejas tatra antas tad-dharmopadeśād ity ādinā sampratipannaṁyan-mūrtaṁtad-ādy-ananta-mūrtimad eva dhyeyam iti | tatra cāgni-purāṇa-krama-vacanāni

evaṁsandhyā-vidhiṁkṛ tvā gāyatrī ṁca japet smaret |
gāyatry-ukthāni śāstrāṇi bhargaṁprāṇāṁs tathaiva ca ||
tataḥ smṛ teyaṁgāyatrī sāvitrī yata eva ca |
prakāśinī sā savitur vāg-rūpatvāt sarasvatī ||
taj-jyotiḥ paramaṁbrahma bhargas tejo yataḥ smṛ taḥ |
bhargaḥ syāt bhrājata iti bahulaṁchandasī ritam ||
vareṇyaṁsarva-tejobhyaḥ śreṣ ṭ haṁvai paramaṁparam |
sargāpavarga-kāmair vā varaṇī yaṁsadaiva hi ||
vṛ ṇoter varaṇārthatvāt jāgrat-svapnādi-varjitam |
nityaṁśuddhaṁbuddham ekaṁnityaṁbhargam adhī śvaram ||
ahaṁbrahma paraṁjyotir dhyāyema hi vimuktaye |
taj-jyotir bhagavān viṣ ṇur jagaj-janmādi-kāraṇam ||
śivaṁkecit paṭ hanti sma śakti-rūpaṁpaṭ hanti ca |
kecit sūryaṁkecid agniṁdaivatāny agni-hotriṇaḥ ||
agny-ādi-rūpo viṣ ṇur hi vedādau brahma gī yate |
tat padaṁparamaṁviṣ ṇor devasya svaituḥ smṛ tam ||
dadhāter vā dhī mahī ti manasā dhārayemahi |
no'smākaṁyac ca bhargas tat sarveṣ āṁprāṇināṁdhiyaḥ ||
codayāt prerayād buddhiṁbhoktṝ ṇāṁsarva-karmasu |
dṛ ṣ ṭ ādṛ ṣ ṭ a-vipākeṣ u viṣ ṇuḥ sūryāgni-rūpa-bhāk ||
ī śvara-prerito gacchet svargaṁvā śvabhram eva vā |
ī śāvāsyam idaṁsarvaṁmahad-ādi-jagad dhariḥ ||
svargādyaiḥ krī ḍate devī yo haṁsaḥ puruṣ aḥ prabhuḥ |
dhyānena puruṣ o'yaṁca draṣ ṭ avyaḥ sūrya-maṇḍale ||
satyaṁsadā-śivaṁbrahma viṣ ṇor yat paramaṁpadam |
devasya svaitur devo vareṇyaṁhi turī yakam ||
yo'sāv āditya-puruṣ aḥ so'sāv aham anuttamam |
janānāṁśubha-karmādī n pravartayati yaḥ sadā || ity ādi |

yatrādhikṛ tya gāyatrī ṁvarṇyate dharma-vistaraḥ |
vṛ trāsura-vadhotsiktaṁtad-bhāgavatam ucyate || ity ādī ni ca |

tasmād bhaga brahma parā viṣ ṇur bhagavatac-chabdābhinna-varṇatayā tatra tatra nirdiṣ ṭ ā api bhagavat-pratipādakā eva jñeyāḥ | madhye madhye tv ahaṅgrahopāsanā-nirdeśas tat-sāmya iva labdhe hi tad-upāsanā-yogyatā bhavatī ti | tathā daśa-lakṣ aṇartho'py atraiva

dṛśyaḥ | tatra sarga-visarga-sthāna-nirodhā jandmādy asya yataḥ ity atra | manvantareśānukathane ca sthānāntargate poṣaṇaṁtena ity ādau | ūtir muhyantī ty ādau | muktir jī vānām api tat-sānnidhye sati kuhaka-nirasana-vyañjake dhāmnety ādau | āśrayaḥ satyaṁparam ity ādau[9] |

sa ca svayaṁ-bhagavattvena nirṇī yatvāt śrī -kṛṣṇa eveti pūrvokta-prakāra eva vyakta iti | tad evam asminn upakrama-vākye sarveṣu pada-vākya-tātparyeṣu tasya dhyeyasya saviśeṣatvaṁmūrtitvaṁbhagavad-ākāraṁca vyaktam | tac ca yuktam | svarūpa-vākyāntara-vyaktatvāt |

yo'syotprekṣaka ādi-madhya-nidhane yo'vyakta-jī veśvaro
yaḥ sṛṣṭ yedam anupraviśya ṛṣiṇā cakra-puraḥ śāsti tāḥ |
yaṁsampadya jahāty ajām anuśayī suptaḥ kulāyaṁyathā
taṁkaivalya-nirasta-yonim abhayaṁdhyāyed ajasraṁharim || iti |[BhP 10.87.50]

ato dharmaḥ projjhitety ādāv anantara-vākye'pi kiṁvā parair ity ādinā tatraiva tātparyaṁ darśitam |

tathopasaṁhāra-vākyādhī nārthatvād upakramasya nātikamaṇī yam eva | kasmai yena vibhāsito'yam ity ādi-darśitam tasya tādṛśa-viśeṣavattvādikam | yathaiva ātma-gṛhī tir itaravad uttarād ity atra (Vs 3.3.16) śaṅkara-śārī rakasyāparasyāṁyojanāyām upakramoktasya sac-chabda-vācyasyātmatvam upasaṁhārasthād ātma-śabdāl labhyate tadvad ihāpi catuḥślokī -vaktur bhagavattvaṁdarśitaṁca śrī -vyāsa-samādhāv api tasyaiva dhyeyatvam | tad eva ca sva-sukha-nibhṛtetyādi śrī -śuka-hṛdayānugatam iti || 1.1 || śrī -vyāsaḥ ||105||

athopasaṁhāra[10]-vākyasyāpy ayam arthaḥ | kasmai garbhodaka-śāyi-puruṣa-nābhi-kamalasthāya brahmaṇe tatraiva yena mahā-vaikuṇṭhaṁdarśayatā dvitī ya-skandha-varṇita-tādṛśa-śrī -mūrty-ādinā bhagavatā vibhāsitaḥ prakāśitaḥ na tu tadāpi racitaḥ ayaṁ śrī -bhāgavata-rūpaḥ purā pūrva-parārdhādau tad-rūpeṇa brahma-rūpeṇa tad-rūpiṇā śrī -nārada-rūpiṇā yogī ndrāya śrī -śukāya tad-ātmanā śrī -kṛṣṇa-dvaipāyana-rūpeṇa | tad-ātmanety asyottareṇānvayaḥ | tatra tad-ātmanā śrī -śuka-rūpeṇeti jñeyam | tad-rūpeṇety ādibhis tribhiḥ padair na kevalaṁcatuḥśloky eva tena prakāśitā kiṁtarhi tatra tatrāviṣṭ enākhaṇḍam eva purāṇam iti dyotitam |

atra mad-rūpeṇa ca yuṣmabhyam iti saṅkocenānukto'pi śrī -sūta-vākya-śeṣo gamyaḥ | evaṁ sarvasyāpi śrī -bhāgavata-guror mahimā darśitaḥ | saṅkarṣaṇa-sampradāya-pravṛttis tu kṛṣṇa-dvaipāyana-kartṛka-prakāśanāntargataiveti pṛthaṅnocyate |

tat-paraṁsatyaṁśrī -bhagavad-ākhyaṁtattvaṁdhī mahi | yat tat param anuttamam iti sahasra-nāma-stotrāt para-śabdena ca śrī -bhagavān evocyate | ādyo'vatāraḥ puruṣaḥ parasyeti dvitī yāt | brahmādī nāṁbuddhi-vṛddhi-prerakatvenābhidhānād gāyatryā apy artho'yaṁgrantha iti darśayati | tad uktaṁ– gāyatrī -bhāṣya-rūpo'sau bhāratārtha-vinirṇayaḥ || iti ||

||12.13|| śrī -sūtaḥ || 106||

[107]

athābhyāsena –

---

[9] See Tattva-sandarbha 55-56. BhP 2.10.1-7.

[10] The verse is given above at the beginning of 106. *kasmai yena*, etc.

kali-mala-saṁhati-kālano'khileśo
harir itaratra na gīyate hy abhīkṣṇam |
iha tu punar bhagavān aśeṣa-mūrtiḥ
parivṛto'nupadaṁ kathā-prasaṅgaiḥ || [BhP 12.12.66]

kālenonāśanaḥ | itaratra karma-brahmādi-pratipādaka-śāstrāntare | akhileśo virāḍ-antaryāmī nārāyaṇo'pi tat-pālako viṣṇur vāpi na gīyate kvacid gīyate vā tatra tv abhīkṣṇaṁ naiva gīyate tu-śabdo'vadhāraṇe sākṣāt śrī-bhagavān punar iha śrī-bhāgavate evābhīkṣṇaṁ gīyate | nārāyaṇādayo vā ye'tra varṇitās te'py aśeṣā eva mūrtayo'vatārā yasya saḥ | tathābhūta eva gīyate na tv itaratraiva tad-avivekenety arthaḥ | ataeva tat tat kathā-prasaṅgair anupadaṁ padaṁ padam api lakṣyī kṛtya bhagavān eva pari sarvato-bhāvena paṭhito vyaktam evokta iti | anenāpūrvatāpi vyākhyātā anyatrānadhigatatvāt || 12.12 || śrī-sūtaḥ ||107||

[108]

atha phalenāpi –

pibanti ye bhagavata ātmanaḥ satāṁ
kathāmṛtaṁ śravaṇa-puṭeṣu sambhṛtam |
punanti te viṣaya-vidūṣitāśayaṁ
vrajanti tac-caraṇa-saroruhāntikam || [BhP 2.2.37]

satām ātmanaḥ prāṇeśvarasya yad vā vyadhikaraṇe ṣaṣṭhī satām ātmanaḥ svasya yo bhagavāṁs tasyety arthaḥ | teṣāṁ bhagavati svāmitvena mamatāspadatvāt atra kathāmṛtaṁ prakramyamāṇaṁ śrī-bhāgavatākhyam eva mukhyam | yasyāṁ vai śrūyamāṇāyām ity [BhP 1.7.7] ādikaṁ ca tathaivoktam iti ||2.2|| śrī-śukaḥ ||108||

[109]

athārthavādena –

yaṁ brahma varuṇendra-rudra-marutaḥ stunvanti divyaiḥ stavair
vedaiḥ sāṅga-pada-kramopaniṣadair gāyanti yaṁ sāmagāḥ |
dhyānāvasthita-tad-gatena manasā paśyanti yaṁ yogino
yasyāntaṁ na viduḥ surāsura-gaṇā devāya tasmai namaḥ || [BhP 12.13.1]

stavair vedaiś ca stunvanti stuvanti | dhyānenāvasthitaṁ niścalaṁ tad-gataṁ yan-manas tena || 12.13 || śrī-sūtaḥ || 109 ||

[110]

athopapattyā –

bhagavān sarva-bhūteṣu
lakṣitaḥ svātmanā hariḥ |
dṛśyair buddhy-ādibhir
draṣṭā lakṣaṇair anumāpakaiḥ || [BhP 2.2.35]

prathama-draṣṭā jīvo lakṣitaḥ | kair dṛśyair buddhy-ādibhiḥ | tad eva dvedhā darśayati dṛśyānāṁ jaḍānāṁ buddhy-ādīnāṁ darśanaṁ sva-prakāśaṁ draṣṭāraṁ vinā na ghaṭata

jñānopapatti-dvārā lakṣaṇaiḥ sva-prakāśa-draṣṭṛa-lakṣakaiḥ tathā buddhy-ādīni kartṛ prayojyāni karaṇatvād vāsyādivad iti vyāpti-dvārānumāpakair iti |

atha bhagavān api lakṣitaḥ | kena sarva-bhūteṣu sarveṣu teṣu draṣṭṛṣu praviṣṭena svātmanā svāṁśa-rūpeṇāntaryāmiṇā | ādau sarvair draṣṭṛbhir antaryāmī lakṣitaḥ tatas tena bhagavān api lakṣita ity arthaḥ | sa ca sa ca pūrvavat dvidhaiva lakṣyate | tathā hi kartṛtva-bhoktṛtvayor asvātatnrya-darśanāt karmaṇo jaḍatvāt karmaṇo jaḍatvāt sarveṣām api jīvānāṁtatra tatra pravṛttir antaḥ-prayojaka-viśeṣaṁvinā na ghaṭata ity anupapatti-dvārāntaryāmī lakṣyate | eṣa hy anenātmanā cakṣuṣā darśayati śrotreṇa śrāvayati manasā mānayati buddhyā bodhayati tasmād etā bāhuḥ | mṛtir amṛtir iti bhāllaveya-śrutiś ca |

ataeva gītopaniṣatsu –

athavā bahunaitena kiṁjñātena tavārjuna |
viṣṭabhyāham idaṁkṛtsnam ekāṁśena sthito jagat || iti |

viṣṇu-purāṇe ca – sva-śakti-leśāvṛta-bhūta-sarga iti | tathā jīvāḥ prayojaka-kartṛ-preritavyāpārāḥ | asvātantryāt | takṣādi-karma-kara-janavad ity evam antaryāmiṇi tattve vyāpti-dvārā siddheḥ | punas tenaiva bhagavān api sâdhyate | tuccha-vaibhava-jīvāntaryāmi-svarūpam īśvara-tattvaṁnijāṁśitvāśrayaṁ tathaiva paryāpteḥ | rāja-prabhutvāśrita-takṣakādi-karma-kara prayojaka-prabhutvādivad iti | athavātra

yathendriyaiḥ pṛthag-dvārair artho bahu-guṇāśrayaḥ |
eko nāneyate tadvad bhagavān śāstra-vartmabhiḥ || [BhP 3.32.33] ity evodāharaṇīyam |
anenaiva gati-sāmānyaṁca sidhyatīti || 2.2 || śrī-śukaḥ || 110 ||

pratyavasthāpitaṁvadantīty ādipadyam |

iti śrī-kali-yuga-pāvana-sva-bhajana-vibhājana-prayojanāvatāra-śrī-śrī-bhagavat-kṛṣṇa-caitanya-deva-caraṇānucara-viśva-vaiṣṇava-rāja-sabhājana-bhājana-śrī-rūpa-sanātanānuśāsana-bhāratī-garbhe śrī-bhāgavata-sandarbhe paramātma-sandarbho nāma tṛtīyaḥ sandarbhaḥ ||

śrī-bhāgavata-sandarbhe sarva-sandarbha-garbha-ge |
paramātmābhidheyo'sau sandarbho'bhūt tṛtīyakaḥ ||

samāpto'yaṁtṛtīyaḥ sandarbhaḥ ||